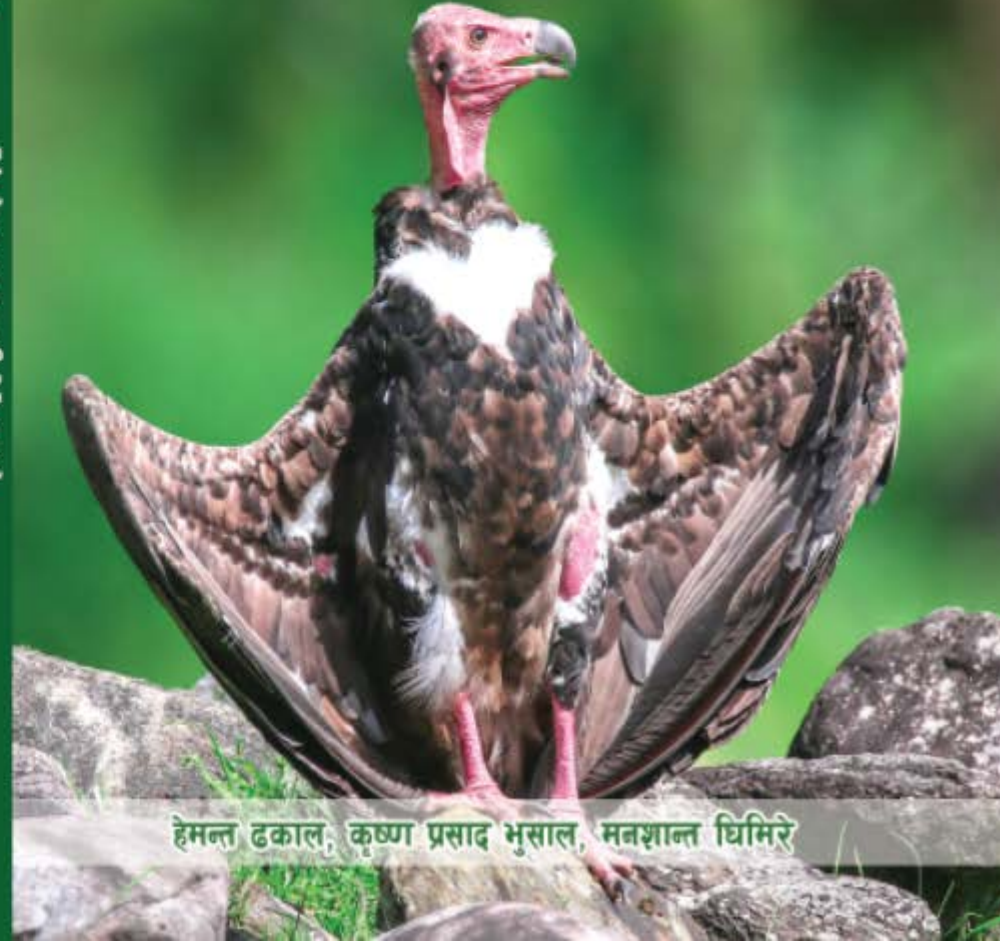

नेपालका गिद्धहरू

Vultures of Nepal

नेपालका गिद्धहरू

Vultures of Nepal

The Rufford
Small Grants Foundation
www.ruffordsmallgrants.org

ISBN 9789937061049

9 789937 061049

हेमन्त ढकाल, कृष्ण प्रसाद भुसाल, मनशान्त घिमिरे

नेपालका गिद्धहरु

सेतो गिद्ध

फोटो: गनशाहल विकिरे

नेपालका गिद्धहरू

अनुसन्धान संकलन र लेखन : हेमन्त ढकाल, कृष्णप्रसाद भुसाल र मनशान्त घिमिरे

भाषा सम्पादन : भीम घिमिरे

डिजाइन : ॐ कम्प्युटर डिजाइनिङ एण्ड एडभरटाइजिङ हाउस
पोखरा-८, सृजनाचोक, कास्की

नक्साहरू : सुमन घिमिरे तथा जर्नाधन मैनाली

आवरण पृष्ठ तस्विर (Cover page photo): मनशान्त घिमिरे

अन्तिम पृष्ठ तस्विर (Last cover page photo): हेमन्त ढकाल

आर्थिक सहयोग : रुफर्ड स्मल ग्रान्ट, बेलायत

पुस्तकको मूल्य : निःशुल्क

सर्वाधिकार सुरक्षित : गिद्ध संरक्षणका लागि लेखिएको यो पुस्तक प्रकाशकहरूको स्वीकृति बिना पुनः प्रकाशन र कुनै अंशको प्रकाशन तथा यसमा रहेका तस्विरहरूको प्रयोग गर्न पाइने छैन । सर्वाधिकार लेखकहरूमा सुरक्षित छ ।

ISBN : 978-9937-06104-9

साभारका लागि : ढकाल हेमन्त, भुषाल कृष्ण र घिमिरे मनशान्त २०७६ नेपालका गिद्धहरू,
पोखरा पंछी समाज, नेपाल ।

हाम्रो भन्नु

नेपाली समाजको प्रचलित कथन हो - नचिनेसम्म को हो को हो, चिनेपछि माया मोह । यसमा वास्तविकता पनि छ । जसका बारेमा हामीलाई जानकारी छ, त्यसको अवस्था र सुरक्षाप्रति स्वभाविकरूपमा चासो र चिन्ता हुन्छ । जसका बारेमा जानकारी हुन्न, त्यसका बारेमा मान्छेले फिक्ती गर्दैन ।

पर्यावरणीय चक्रमा हरेक जीवको आआफ्नै भूमिका छन् । एउटाको अभावमा पनि चक्रमा असर पर्छ । सबै जीवको आ-आफ्नै जीवनचक्र छन् । उनीहरूले आफ्नो जीवन चलाउँदा जैविक विविधताका विभिन्न आयामहरूमा भूमिका रहिआएको छ । उनीहरूको जीवन चक्र र त्यसबाट वातावरणीय सन्तुलनमा पर्ने प्रभाव बारेमा थाहा पाइराख्नु मानव समाजका लागि हितकर छ । विकासका विभिन्न चरण पार गर्दै जाँदा मान्छेले आफ्ना लागि मात्रै धेरै सोचेको र गरेको छ । पृथ्वी सबै जीवको साभ्रा घर हो । सृष्टिमा रहेका सबैले बाँच्न पाउनुपर्छ । सबैले बाँच्न पाउनका लागि मान्छेले आफ्ना लागिमात्रै होइन, पर्यावरणीय चक्रमा योगदान गरिरहेका सबै जीवलाई जोगाउन ध्यान दिनैपर्छ । पृथ्वीमा अस्तित्वमा रहेका विभिन्न प्रकारका जीवहरूको अध्ययन अनुसन्धान लामो समयदेखि भइआएको छ । यिनमा हामी यो पुस्तकमा गिद्धका मात्रै कुरा गर्दैछौं ।

पंक्षीहरूमध्ये गिद्ध हाम्रा लागि नौलो मानिँदैन । तर, यसका विभिन्न प्रजाति, बानीबेहोरा, बासस्थान र आहाराका बारेमा सबैले सजिलै भन्न सक्दैनन् । यसका बारेमा थाहा पाउनु रोचक छ । दिनदिनै संकटमा परेको यो पंक्षीलाई संरक्षणको खाँचो देखिन थालेको छ । तपाईं-हामीले त्यसका लागि पहलकदमी लिनसक्छौं । त्यस्तो संकल्पअघि गिद्धका बारेमा बिस्तृत थाहा पाइराख्नु आवश्यक हुन्छ । यो कस्तो चरो हो, यसको अवस्था के छ, किन यसलाई जोगाउनु जरूरी छ भन्ने जानकारी भएमात्रै हामीले अरुलाई बताउन सक्छौं । त्यसैले पुस्तक गिद्धको समग्र परिचय, अवस्था र संरक्षणमा चासो जगाउनका लागि तयार पारिएको हो ।

गिद्ध नदेख्ने हामी विरलै मात्र होलाउँ । यसका बारेको जानकारी आफैँमा रोचक छन् । हेर्दा उस्तै उस्तै लागेपनि गिद्धका प्रजाति, आकार प्रकारर पाइने ठाउँहरू फरक छन् । हिमाल, पहाडदेखि तराइसम्म पाइने गिद्धका विभिन्न प्रजाति छन् । सिनोलाई आहारा बनाउने गिद्धले वातावरणीय सन्तुलनका लागि भूमिका खेल्छ भनेर मात्रै नपुग्ने भएकाले संरक्षणको चासो अभिवृद्धिमा यो पुस्तक सहयोगी हुनेछ । बृहत अध्ययन र शोध गर्न चाहनेका लागि यो एउटा पुस्तकमात्रै गिद्धको समग्र जानकारीका लागि पर्याप्त नहुन सक्छ । तर, यसले गतिलो सन्दर्भ सामाग्रीको काम गर्नेछ । प्रारम्भिक सूचना र जानकारी दिन्छ । यो पुस्तकले पाठकलाई गिद्ध के हुन्, कस्ता शोध भएका छन्, हामीकहाँ कता पाइन्छन्, अवस्था के छ, किन जोगाउनु जरूरी छ र हामी के गर्न सक्छौं भन्ने जानकारी दिनेछ ।

तीव्रतर सहरीकरण, वन विनास, जमिनको खण्डीकरण र जलवायु परिवर्तनको असर हाम्रा लागि नौलो विषय होइन । तर, यसले परेको असर पृथ्वीका सबै प्राणीमा परिरहेको छ । जैविक विविधतामा परेको असर र त्यसबाट उत्पन्न परिस्थितिको असर गिद्धमा पनि परेको छ । यसको वासस्थान र आहारामाथि दिनदिनै संकट बढेको छ । गिद्ध लोप हुन नदिन प्रयासहरू पनि नभएका होइनन् । भइरहेका प्रयासलाई समुदायस्तरबाट बल मिलेमात्रै प्रभावकारी काम हुन सक्दछ । यसका लागि हामीले गिद्धको समग्र परिचय र महत्व नबुझी हुँदैन । यस पुस्तक लेखन तथा प्रकाशन गर्नका लागि सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानभावहरूलाई मुरी मुरी धन्यवाद ।

नेपाल-सरकार
वन तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
(..... शाखा)

फोन नं. : ४२२०५२०
४२२०११२
४२२७९२६
फ्याक्स नं. ४२२७७५४

संकेत नं. :-

पत्र संख्या :-

चलानी नं. :- २३५८

फो. सं. नं. - ८६०

बबरमहल, काठमाडौं

Email: info@dnppwc.gov.np

http://www.dnppwc.gov.np

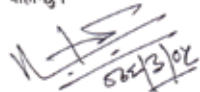
मिति: २०७६०३०४

दुई शब्द

'प्रकृतिको कृषिकार' गिद्ध सन् १९९० को दशकमा तिव्र गतिमा घटेर लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको पन्छी हो। दक्षिण एशियामा यस प्रकारको गिद्ध विनाशको कारण मध्ये घरपालुवा पशु उपचारमा प्रयोग गरिने पिडाघनाशक औषधि डाइक्लोफेनेकको प्रयोग प्रमुख रहेको पाइएको छ। गिद्ध संरक्षणका लागि नेपाल सरकारले जेट २३, २०६३ देखि पशु उपचारका लागि प्रयोग हुने डाइक्लोफेनेकको उत्पादन, आयात र प्रयोगमा प्रतिबन्ध लगाए पश्चात् त्यसको विकल्पमा घरपालुवा पशु उपचारमा सुरक्षित मानिने मेलाक्सिबामको उत्पादन र प्रयोग शुरु गर्‍यो। त्यसै गरी स्थानिय समुदाय तथा सामुदायिक वन उपभोक्ताको सक्रियतामा जटायु (गिद्ध) रेप्टोरेन्टको सञ्चालन, गिद्धको वासस्थान संरक्षण, जनचेतना अभिवृद्धि, जिल्ला तहबाट पशुउपचारमा डाइक्लोफेनेक मुक्त जिल्ला घोषणा, गिद्ध सुरक्षित क्षेत्र र गिद्ध संरक्षण तथा प्रजनन केन्द्रको स्थापना, प्रजनन र प्राकृतिक वासस्थानमा पुनर्स्थापना जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा छन्।

नेपाल सरकारले लागू गरेको 'गिद्ध संरक्षण कार्ययोजना सन् २००९-२०१३' को सफल कार्यान्वयन पश्चात् दोस्रो पञ्चवर्षिय कार्ययोजना सन् २०१३-२०१९ को कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागसँग गिद्ध संरक्षणमा लागिरहेका साकेदार संस्थाहरू, स्थानिय समुदाय र संरक्षणकर्मीहरूले हातेमालो गरिरहेका छन्। हामी सबैको साभ्ना प्रयासले नै पछिल्ला वर्षहरूमा गिद्धको घट्ने क्रम रोकिएको विभिन्न अध्ययनले देखाएको छ।

नेपालमा गिद्ध संरक्षणको क्षेत्रमा भईरहेका अनुसन्धान तथा संरक्षणका कार्यहरू, प्रजाति पहिचान र विस्तृत जानकारी, आगामी चुनौति तथा कार्यन्वार र भावी रणनीतिहरू आम सर्वसाधारण, विद्यार्थी, सरोकारवाला निकाय र क्षेत्रसम्म पुन्नाउदै जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले "नेपालका गिद्धहरू **Vultures of Nepal**" पुस्तक प्रकाशन गर्न लामुमुम्कोमा यसका लेखकहरू हेमन्त डकाल, कृष्ण प्रसाद भुसाल र मनशान्त फिमिरेलाई वधाई तथा शुभकामना दिन चाहान्छु। यसबाट गिद्ध संरक्षणमा थप टेवा पुग्ने आशा एवम् विश्वास पनि व्यक्त गर्न चाहान्छु।

मन बहादुर श्रेष्ठका
महानिदेशक

Bird Conservation Nepal

नेपाल पंखी संरक्षण संघ

Government Regd. Charity No. 77/049/050, Social Welfare Council Affiliation No. 5130, Pan No. 301126877

Reg. No. : 021 / 013

शुभकामना

नेपाल पंखी संरक्षण संघ आफ्नो स्थापनाकाल देखि नै नेपालमा पंखीहरूको अनुगमन, अध्ययन र तिनीहरूको वासस्थान संरक्षणमा नेतृत्वदायी भूमिका खेल्दै आएको छ। बर्डलाईफ ईन्टरनेशनलको नेपाल साझेदार यस संस्थामै सोपोन्मुख तथा दुर्लभ चरा पिङ्गको वैज्ञानिक अध्ययन तथा समुदायमा आधारीत संरक्षणका कार्यहरू गरिरहेको छ। दुई दशक अधिसम्म नेपालमा साँचीको संख्यामा पाईने पिङ्ग पछिल्ला दशकहरूमा केही हजारमा सिमीत हुन पुगेका छन्। 'प्रकृतीको कृषिकार' पिङ्गको विनासले पर्यावरणीय चक्र, सनातन खाद्यसुदृढता सन्तुलन र गतिशिलताका साथै पारिस्थितिकिय स्वस्थता र नेपालको माथिल्लो हिमाली क्षेत्रमा बस्ने तिब्बतियन मूलका सामा समुदायका आफन्तको शव पिङ्गलाई खुवाउने जस्ता संस्कारमा समेत असर पुगेको देखिन्छ।

यस प्रकारको अकल्पनिय पिङ्ग विनाशक पशु उपचारमा प्रयोग गरिने औषधी ड्राइक्लोफेनेकलाई नेपाल सरकारले २०६२ मा प्रतिबन्ध लगाई सुरक्षित मेसोक्सिक्वामको उत्पादन र प्रयोगमा प्रवृद्धन गरेको छ। पिङ्गलाई ड्राइक्लोफेनेक रहित शुद्ध र निर्मित आहार उपलब्ध गराई संरक्षण गर्ने उद्देश्यले २०६३ मा स्वानिय समुदायको सक्रियतामा नवसपरासीको कावासोतीमा विश्वकै पहिलो समुदाय स्तरको जटायु (पिङ्ग) रेष्टुरेन्ट खोलिए। समुदाय स्तरबाटै व्यवस्थापन गरिएका पिङ्ग रेष्टुरेन्टलाई पछि पश्चिम नेपालका रुपन्देहीको गैँडहवा ताल, बाङ्को सासभटीया र विजौरी, कैलालीको खुटीया, कस्कीको पाँचोक र पुर्बमा सुनसरीको कोशीटपुमा पनि विस्तार गरिएका छन्। प्रकृतिबाट सोप हुनबाट बचाउने उद्देश्यले स्थापित पिङ्ग संरक्षण तथा प्रजनन केन्द्रमा हर्काइएका पिङ्गहरूलाई सुरक्षित प्राकृतिक वातावरणमा पुर्नबास गराउने कार्यको पालनी विगत तिन वर्षदेखि सुरुवात गरिएको छ जसले प्रकृतिमा पिङ्गको संख्या बढाउने अपेक्षा गरीएको छ। सन् २०१० मा दाङ्गबाट सुरु गरिएको जिल्लाहरूलाई पशुउपचार प्रयोगमा ड्राइक्लोफेनेक मुक्त पिङ्ग सुरक्षित क्षेत्र बनाउने अभियान हालसम्म नेपालका ७० जिल्लामा सम्पन्न भैसकेको छ। नेपाल सरकारले लागु गरेको 'पिङ्ग संरक्षण कार्ययोजना सन् २००९-२०१३' को सफल कार्यन्वयन पश्चात् दोस्रो पञ्चवर्षिय कार्ययोजना सन् २०१३-२०१९ हाल कार्यन्वयनको चरणमा छ। सहभागितामूलक सबैको साक्षा संरक्षणका प्रयासहरूले नै पछिल्ला वर्षहरूमा नेपालमा पिङ्गको घटने क्रम रोकीएको अध्ययनहरूले देखाएको छ।

यसै सन्दर्भमा नेपालमा पाईने पिङ्गको प्रजातीयगत जानकारी र संरक्षणको क्षेत्रमा भईरहेका कार्यहरूलाई समेटी 'नेपालका पिङ्गहरू Vultures of Nepal' पुस्तक प्रकाशन गर्न लाग्नुभएकोमा यसका लेखक तथा प्रकाशकलाई धन्यवाद तथा यस प्रकारको असल कार्यको निरन्तरतरताको शुभकामना दिन चाहान्छु। पिङ्गको दिगो संरक्षण स्थानीय समुदाय, संरक्षणकर्मी, संचारकर्मी, लेखक, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था, सर्वेकारवाला निकायहरू र दातृसंस्थाहरूको सहयोग, समन्वय र सहकार्य बाट मात्र सम्भव छ। पिङ्ग संरक्षणमा हामैमाको सन्तुष्टि सम्पूर्ण शुभ चिन्तकहरू प्रति पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

इसानी थापा

प्रमुख कार्यकारी अधिकृत

दुई शब्द

सरल नेपाली भाषामा गिद्ध सम्बन्धी जानकारीमूलक सामाग्रीको अभाव खटिकएको बेला प्रकाशित यो कृति संकटमा रहेका नेपालका गिद्ध प्रजातिको संरक्षणका लागि अतिनै फलदायी हुने सम्भकेको छु । मिहिनेत लगाई पाठकलाई यो उपहार दिने लेखकहरुलाई हाम्रो शुभकामना र धन्यवाद छ ।

डा. हेमसागर बराल
वरिष्ठ पन्डी विशेषज्ञ, लाजिम्पाट

*I am delighted to see the publication of this excellent book, **Vultures of Nepal** and warmly congratulate Hemanta Dhakal and his team for writing it and the Pokhara Bird Society for its publication. The book has an authoritative text on vultures, their benefits to people and the environment, the threats facing them and the great efforts being made in Nepal to conserve them. The book is beautifully illustrated throughout and I congratulate the photographers for their wonderful pictures. I feel sure this book will make a valuable contribution to vulture conservation in Nepal.*

Carol Inskipp

फोटो: हेमन्त ढकाल

विषय सूची

गिद्ध के हुन् ?	९-१५
गिद्ध विनाशको इतिहास	१६
किन घटे गिद्ध ?	१७
गिद्धको संख्या ह्रास आउनुका अन्य सहकायक कारणहरु	१८-२१
कास्कीमा गिद्धको संरक्षणको अवस्था र चुनौती	२२-२४
सामाजिक तथा सांस्कृतिक, पर्यटकीय महत्व	२५-२६
संरक्षणका लागि रेस्टुरेण्ट	२७-३०
नेपालमा पाइने गिद्धका प्रजातिहरु: डंगर, सानो खैरो	
लामो ठुँडे, हिमाली, खैरो, राज, सेतो, हाडफोर र सुन गिद्ध	३१-४९
नेपालमा गिद्ध संरक्षणका प्रयासहरु	५१-५८
नेपालमा गिद्ध संरक्षणका लागि समुखायको योगदान	५९-६०

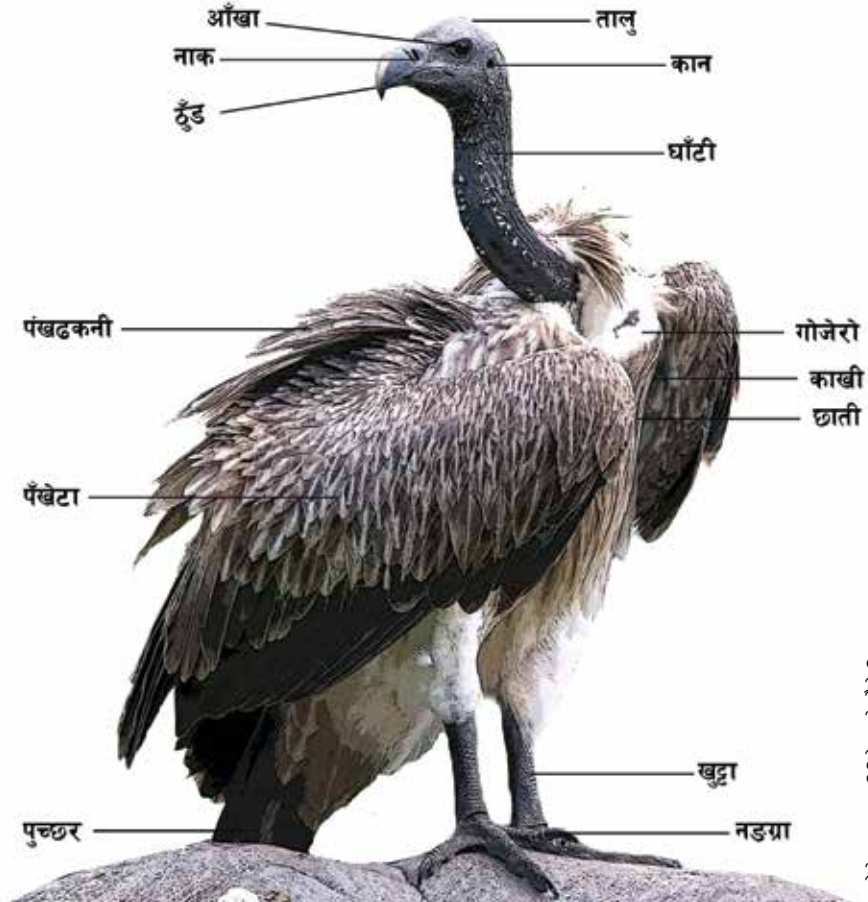

फोटो: मनशान्त धिमिरे

पुस्तक प्रयोग गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

नेपाल गिद्ध सम्बन्धि धेरै अध्ययन भएतापनि गिद्धको बानि व्योहोराको बारेमा खासै धेरै अध्ययन नभएकोले सबै विवरणहरु विभिन्न पुस्तकहरुबाट साभार गरिएको छ ।

फोटो: मनशाल्ट विठिये, सानो सेरो गिद्ध

गिद्ध के हुन् ?

फोटो: हेमन्त ढकाल

शिकारी चरा समुह अन्तर्गत पर्ने गिद्ध ठुला आकारका मांसाहारी पंक्षी हुन् । यिनले आफैं शिकार गर्दैनन् । मरेका जनावरको मासु अर्थात सिनो र मासुजन्य फोहर पदार्थ मात्र खाने गर्दछन् । जनावरको सिनो र फालेको मासुजन्य पदार्थलाई आहार बनाएर हाम्रो वरपरको वातावरणलाई प्रदुषित, दुर्गन्धित र रोगमुक्त बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने गिद्धलाई 'प्रकृतिको कुचिकार' पनि भनिन्छ । सिनोको कुशलतापूर्वक छोटो समयमै दोहन गर्छन् । गिद्धको पेटमा अत्यधिक मात्रामा रहने अम्लीय रसले विभिन्न हानीकारक किटाणुहरू भएको सडेगलेको मासु पनि सहजै पचाउन मद्दत गर्दछ । गिद्धको अभाव भएमा सिनो प्रकृतिमा यसै सङ्ग, जसमा भुस्याहा कुकुर, स्याल, मुसा र भिँगाको संख्यामा बृद्धि हुन्छ । फलस्वरूप: मानिसमा रेबीज, प्लेग, हैजा, आउँ र भन्डापखाला आदि सरुवा तथा घातक रोगहरू फैलिन सक्छन् भने पशु चौपायाहरूमा लाने रोगहरूको (एन्थ्रेक्स, ब्रुसेलोसिस, क्षयरोग आदि) संक्रमणले महामारीको रूप लिन सक्दछ । यसर्थ

गिद्धले सिनोबाट हुने जमिन, जल र वायु प्रदुषण तथा सम्भावित विकराल अवस्थालाई नियन्त्रण गर्न आफ्नो भुमिका खेलिरहेको हुन्छ । पर्यावरणीय चक्र, सनातन खाद्यश्रृंखला सन्तुलन र गतिशीलताको संवाहक गिद्धको उपस्थिति पारिस्थितीकीय स्वस्थताको अनिवार्य आवश्यकता हो । मुन्डे र उहाँका सहकर्मीहरुले गरेको एक अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार एउटा गिद्धले आफ्नो जीवनकालमा करीव ११ हजार अमेरीकी डलर मूल्य बराबर सिनो सफाइमा योगदान पुऱ्याउन सक्दछ ।

गिद्धको पर्यावरणीयसँगै धार्मिक र सांस्कृतिक महत्व पनि छ । हिन्दु धर्ममा गिद्धलाई शनिदेवको वाहनका रूपमा मानिन्छ । रामायण वर्णित कथा अनुसार रावणले सीतालाई हरण गरेर लंका लैजान लाग्दा लान नदिन गिद्ध (जटायु)ले अन्तिम सास रहन्जेल लडेको उल्लेख छ । नेपालको हिमाली क्षेत्रमा बस्ने तिब्तीयन मुलका लामा समुदाय मृत आफन्तको शव गिद्धलाई खुवाउने परम्परा थियो । अभै कतै कतै रहेको सुन्न पाइने त्यो परम्परा क्रमशः चलनबाट हराउने क्रममा छ । उक्त परम्परामा उनीहरू गिद्धलाई मृतकको आत्मालाई स्वर्ग पुऱ्याउने दुतका रूपमा मान्दछन् । धार्मिक विधि अनुसार शवयात्रा गरेर बस्ती भन्दा निकै पर डाँडाको निश्चित ठाउँमा समुदाय पुग्छन् । लामाले शव टुक्रा पार्छन् । त्यसरी छाडिएको शव गिद्ध आएर खान्छन् । शवलाई छिटो र सम्पूर्ण रूपमा गिद्धले खाएको खण्डमा उक्त मृतक धर्मात्मा भएको विश्वासउक्त परम्परामा छ ।

छिमेकी देश भारतको मुम्बइमा कुनै बेला पार्सि समुदायले आफन्तको शवलाई अन्त्येष्टिका लागि 'साइलेन्स टावर' मा लगेर राखिदिन्छन् । उक्त स्थानमा गिद्धहरु आई खाने गर्दछन् । यसर्थ गिद्ध खाद्य श्रृंखलाको संयोजक, वातावरणीय सन्तुलन र जैविक विविधताको महत्वपूर्ण सूचक मात्र नभई कतिपय समुदायको धार्मिक र सांस्कृतिक आस्थाको धरोहर पनि हो ।

धेरैजसो प्रजातिका गिद्धहरूको घाँटी लामो हुन्छ । धेरैका घाँटीमा भुत्ला हुँदैनन्, जसले उनीहरूले सिनो खाँदा जिउमा लागेका रगत र फोहर सफा गर्न सजिलो हुन्छ । यिनीहरूको टुड चुच्चो र नंग्रा तिखा, बलिया र घुम्रिएका हुन्छन् । जसले मासु लुछ्न सजिलो हुन्छ । गिद्धहरु दिनमा सक्रिय हुने शिकारी चराको अर्डर फाल्कोनीफम्समा पर्दछन । गिद्धहरु प्रायः स्थिर र कम चंचल हुन्छन् । सकेसम्म आकाशमा धेरै बेर नउडी

उर्जा सञ्चय गर्न खोज्छन् । तर, दिउँसोको चर्को घाममा उनीहरू पखेटा फिँजाएर धेरै माथिसम्म उड्छन् । त्यसका लागि हावाको वेग र दिशालाई पनि उपयोग गर्दछन् । खैरो गिद्धहरू दिनमा सयौं माइल उडेर लामो दुरीको बसाइँसराई गर्दछन् भने हिमाली गिद्ध पनि जाडो छल्ल ग्रीष्म ऋतुमा हिमालबाट तराइ भर्छन् । गिद्धको औषत तौल ३.८ देखि १० केजीसम्म हुन्छ । जिप्स प्रजातिका गिद्धको औसत आयु २० देखि ३० वर्षसम्म हुन्छ । तर, पाल्तु अवस्थामा योभन्दा बढी ४० वर्षसम्म पनि बाँचेको पाइएको छ । गिद्धको मृत्युदर बच्चा हुँदा बढी हुन्छ भने क्रमशः वयस्क हुँदै जाँदा कम हुँदै जान्छ ।

फोटो: हेमगल ठकाल

फोटो: ऋषि बराल

प्रजाति

हाल सम्म भएका अध्ययन अनुसार संसारभर पाइएका गिद्ध २३ प्रजातिको रहको अभिलेख छ । अध्ययन-अनुसन्धानकर्ताहरूले तिनीहरूलाई नयाँ र पुरानो विश्वका गिद्धहरू भन्दै दुई भागमा विभाजन गरेकाछन् । अफ्रिका, एशिया र यूरोपमा पाइने गिद्धहरूलाई पुरानो विश्वका भनिन्छ, जुन १६ प्रजातिका छन् । उत्तरी र दक्षिण अमेरिकामा पाइने ७ प्रजातिलाई नयाँ विश्वका गिद्धहरू भनिन्छ । पुरानो विश्वका गिद्धहरूले सिनो देखेर पत्ता लगाउँछन् र, यिनले मान्छेले भन्दा करीव आठ गुणा टाढा सम्म देख्न सक्दछन् । नयाँ विश्वका गिद्धहरूले सिनो सुँधेर पत्ता लगाउँछन् । दक्षिण एशियामा ९ प्रजाति गिद्धहरू पाइन्छन् र, यी सबै प्रजातिहरू नेपालमा पनि पाइन्छन् ।

फोटो: आँकती बिलास जोशी

फोटो: हेमगल ठकाल

वितरण र बासस्थान

अन्टार्टिका र अष्ट्रेलियामा बाहेक विश्वको सबै भूभागमा गिद्धहरू पाइन्छन् । पुरानो विश्वका गिद्धहरूलाई उड्नका लागि खुला ठाउँ चाहिन्छ । यी गिद्धहरू एसिया, अफ्रिका र यूरोपमा फैलिएका छन् । जिप्स प्रजातिका गिद्धहरू पहाड, जंगल, समथर भूभाग र प्रायः मानव बस्ती नजिकै पाइन्छन्। केहीले पहरा र केहीले रूखमा गुँड बनाउँछन् । नेपालका पाइने रैथाने प्रजाति मध्ये डंगर, सानो खैरो र सुन गिद्धले अग्ला, बलिया र ठूला रूखमा गुँड बनाएर प्रजनन गर्दछन् भने हाडफोर, हिमाली र सेतो गिद्धले चट्टानी पहरा र ओडारहरूमा गुँड बनाइ प्रायजसो मान्छेका बस्ती वरपर बस्न रुचाउँछन् ।

आहारा

एउटै सिनो र बासस्थानलाई विभिन्न प्रजातिहरू मिलेर सामुहिक रूपमा भक्षण गर्ने गिद्धहरू सामाजिक प्राणी हुन् । आहारा भेटिएका ठाउँमा गिद्धलाई एकलै खाइरहेको देख्न पाउनद्व अनौठो हो । उनीहरू समूहमा हुन्छन् । सिनोको खोजीमा करीव तीन सय किमी टाढासम्म उड्ने गिद्धहरू औसत तीन दिनमा १ केजी सिनो खाने गर्छन् । यस हिसाबले एउटा गिद्धले मात्र पनि एक वर्षमा कम्तिमा १२० केजी सिनोको खपत गर्दछ । हामीकहाँ पाइने गिद्धका सबै प्रजाति सिनो खान रुचाउँछन् । यिनीहरू आकाशबाट देखेरै पत्ता लगाएर प्रायः स्तनधारी प्राणीका सिनो खान्छन् । यिनीहरूमा विभिन्न किटाणु र जिवाणुहरू भएको सडेको मासुपनि पचाउन सक्ने क्षमता हुन्छ । सिनोमा भएको मासु, आन्द्रा, कलेजो खान्छन् तर, पेटभित्र भएको खाना, लादी र हाड भने छाड्छन् ।

यिनीहरू आफूलाई केही दिन नखाँदा पनि बाँच्ने हिसाबले पर्याप्त मात्रामा खाना (सिनो) खाने गर्छन् । सिनो खाँदा नरम भाग च्यातेर आन्द्रा-भुँडीसँगै रहने भित्री भागमा प्रवेश गरी खान थाल्छन् । सिनो खाँदा गिद्धको समुहमा प्रतिस्पर्धा चल्छ । एकले अर्कोलाई ठुंग्ने गर्छन् तर, सिनो खोसाखोसमा ठुंगेर घाइते भएका घटना भने अत्यन्त न्युन पाइन्छन् ।

फोटो: मनशान्त विमिरे

प्रजनन

जंगली अवस्थामा गिद्धहरू पाँचदेखि सात वर्षको उमेरमा प्रजनन गर्न योग्य उमेरमा पुग्दछन् तर, पाल्तु (Captive) अवस्थामा भने यो समयभन्दा अगाडि पनि प्रजनन योग्य भएको पाइएको अध्ययनहरूले देखाएका छन् । सुरुवाती प्रजनन अवस्था र क्रियाकलापको विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान हुन सकेको छैन । तापनि अनुसन्धानकर्ताका प्रतिवेदनमा वर्णन गरिएअनुसार यिनीहरूजोडी खोजेर सँगै बस्ने र कराउने, एक अर्का उल्टो दिशाबाट उडेर क्रस हुने, आहारा खाँदा लागेका रगतसहितका फोहर समुहमा वा जोडीसँगै नजिकै बसेर आआफ्ना प्वाँख सफा गर्ने गर्दछन् । यो समयमा यिनीहरू गुँड बनाउने गर्दछन्, जसमा भाले र पोथी दुवैको सहभागिता हुने गर्छ । एकपटक बनाएका गुँड अर्को-अर्को वर्ष पनि पुनः प्रयोग गर्न सक्दछन् । गुँड बनाउन एउटाले मसिना हाँगाबिगा ल्याउने काम गर्दा अर्कोले त्यसलाई मिलाउने काम गर्छन् । यिनीहरूको प्रजनन असोजदेखि सुरुहुन्छ । जेठ महिनामा चल्ला गुँडबाट उड्न सक्ने

हुन्छन् । गिद्धहरू सामान्यतः एकपटकमा (हाडफोर र गोब्रे गिद्धको केही अवस्थामा बाहेक) एउटामात्र अण्डा पाछ्छन् । त्यसलाई कोरल्ल (hatch) ४५ देखि ५५ दिन लाग्दछ । अण्डालाई तातो पुऱ्याउन पनि जोडीका दुवैले आलोपालो गर्दै त्यसमाथि ओथारा बस्छन् । अण्डाबाट चल्ला निकिएपछि त्यसलाई आफ्नो गोजेरो (crop) बाट खाना मुखमा निकालेर खुवाउने गर्छन् । अण्डाबाट निस्किएका चल्ला तीन महिनापछि मात्र उड्न सक्ने हुन्छ । आजीवन जोडी बनाउने गिद्धले गुँड निर्माण, चल्ला कोरल्ल र हुर्काउने काम भालेपोथी दुवैको साभेदारीमा सम्पन्न गर्दछन् । गिद्धले एक वर्षको एक प्रजनन अवधिमा एउटा मात्र अण्डा पार्दछ भने प्रजनन कार्य कात्तिकदेखि सुरु भई जेठ महिनामा सम्पन्न हुन्छ । नेपालमा गिद्धको बासस्थान चितवन पश्चिमको तराइ र पश्चिम नेपालको मध्यपहाडी क्षेत्रमा घनारूपमा वितरित छ ।

फोटो: कृष्ण प्रसाद शेराल

ओडालेको रुसमा सुन गिद्ध, चल्ला र गुड, पाल्पा-२०१३

फोटो: हितमन्त ढकाल

सल्लाको रुसमा डंगर गिद्धको गुड र अण्डा, अर्घासोधी-२०११

फोटो: मनशान्त धिमिरे

पहरामा सेतो गिद्धको बच्चा, माउ र गुड, पोखरा-२०१२

फोटो: वनशास्त्र विधिरे

सानो सैरो टिद्धको बल्चा र गुड, पोखरा-२०१९

फोटो: हिमाल ठकाल

पोखरा ल्याण्डफिल्ड साइडमा टिद्धका हुल-२०१६

गिद्ध विनाशको इतिहास

करीब डेढ दशक अधिसम्म तपाईं हाम्रा गाउँ टोलमा पनि सयौंको संख्यामा सिनोमा लुछ्राचुँडी गरिरहेका गिद्ध सहजै देखिन्थे । तर, आज ती दृश्य दुर्लभ भएका छन् । मानव सभ्यताको विकासक्रम सँगै यसका विभिन्न कारणहरू छन् । यत्रतत्र देखिने गिद्धहरू हिजोआज संकटापन्न अवस्थामा पुगेका छन् । हिजोआज मरेका जनावर खुला ठाउँ फालिंदैन । दर्द निवारकका रूपमा चलाउने गरिएको डाइक्लोफेनेक दिइए पनि मरेका घरपालुवा जन्तुको सिनोबाट परेको असरको कथा पनि छुट्टै छ । जंगल विनास भएर मानव बस्ती बढेको छ । गिद्धले गुँड लगाउने अग्ला रुखहरू काटिएका छन् । जंगलमा मांसाहारी जनावरको सिकार हुने जन्तुको सख्या घटेको छ । मान्छे आफैं सिकार खेल्ने, पासो थाप्ने र जंगली जनावर मार्ने क्रम बढेपछि जंगलमा पनि कालगतिले वन्यजन्तु मरेको निकै कम हुन थालेको छ ।

फोटो: ईरबशी चौधरी

सकलमा मरेका गिद्धहरूको पोष्टमाटन गर्दै

आहारा र बासको संकटसँगै सन् १९९०को दशकमा दक्षिण एशियामा करोडौं र नेपालमा लाखौंको संख्यामा पाइने गिद्ध ९५% भन्दा बढीले घटेर आज केही हजारमा सीमित हुन पुगेका छन् । सन् १९८० को दशकमा नेपालमा १० लाखदेखि १६ लाखको संख्यामा गिद्धहरू रहेको अनुमान गरिन्छ । जुन आज करीब २० हजारभन्दा कममा सीमित भएको ठानिएको छ । नेपालमा सन् २००२ देखि २०११ सम्मको पूर्व-पश्चिम राजमार्ग सर्वेक्षणले डंगर गिद्धको संख्या ९१% र सानो खैरो गिद्ध ९६% ले घटेको छ । भारतमा पनि सन् १९९२ देखि २००७ सम्म डंगर गिद्ध ९९% र सानो खैरो ९८% ले घटेको अध्ययनले देखाएको छ । यसप्रकारको अकल्पनीय र अप्राकृतिक विनाशका कारण आइयूसीएनले सानो खैरो गिद्ध, डंगर गिद्ध, लामो ठुँडे गिद्ध र सुन गिद्धलाई अतिसंकटापन्न र सेतो गिद्धलाई संकटापन्न सूचीमा सूचीकृत गरेको छ । अतिसंकटापन्न प्रजाति आउने १० वर्षभित्र लोप हुने सम्भावना ५० प्रतिशत हुन्छ ।

किन घटे गिद्ध ?

सन् १९९० को मध्यदेखि दक्षिण एशियामा गिद्धको संख्यामा यसरी अप्राकृतिक र नाटकीय ढंगले ह्रास आउनुको प्रमुख कारण घरपालुवा पशु उपचारमा प्रयोग गरिने औषधि डाइक्लोफेनेक हो । डाइक्लोफेनेक गिद्ध विनासको ठूलो कारक रहेको कुरा अलि ढिला पत्ता लाग्दासम्म धेरै मारिइसकेका थिए । घरपालुवा पशुमा सुनिएको र दुखेको निको पार्न डाइक्लोफेनेक प्रयोग गरिन्थ्यो । उपचारकै क्रममा वा ७ दिनभित्र त्यस्ता पशु मरेमा डाइक्लोफेनेकको विषाक्तपन तिनका सिनोमा रहन्छ । त्यस्तो सिनो खाने गिद्धको शरीरमा मासुसँगै सर्दछ । गिद्धको जिउले डाइक्लोफेनेकको प्रतिकूल प्रभाव प्रतिरोध गर्न सक्दैन । उक्त औषधि प्रयोग गरिएपनि मरेका जनावरको सिनो गिद्धका लागि प्राणघातक हुन्छ । त्यस्तो सिनो भक्षण गर्दा रगतमा युरिक एसिडको मात्रा बढेर भिसरल गाउँट गराउँदछ र, मृगौलाले 'युरिक एसिड' छान्न सक्दैन । फलस्वरूप: गिद्ध केही दिनमै मर्छ । गिद्धहरु आहारा समुहमा जुटेर खान्छन् । त्यसरी खानेगिद्ध डाइक्लोफेनेक प्रभावित एउटै सिनोबाट पनि ठूलो संख्यामा मर्छन् । ३० मिलिको एक भायल डाइक्लोफेनेक प्रयोग गरिएको एउटै सिनोबाट मात्र पनि ३५० देखि ८०० गिद्धहरु मर्ने भएकाले नै यो औषधी गिद्ध विनाशमा प्रमुख कारण हो भन्ने अध्ययनहरूबाट पुष्टि भयो । सन् १९९० को दशकमा डाइक्लोफेनेक नेपाल लगायत दक्षिण एशियाका मुलुकहरूमा पशु उपचारमा सर्वसुलभ र धेरै प्रयोगमा थियो । तात्कालिक अवस्थामा यसको प्रयोग ५० लाखदेखि १ करोड पशुको उपचारमा प्रयोग भएको देखिन्छ । यही अवधिमा गिद्ध बथानका बथान धेरै मारिएको पाइएका थिए ।

फोटो: जीतम नारायण

सन् १९८०, दिल्ली

गिद्धको संख्यामा ह्रास आउनुका अन्य सहायक कारणहरू

१. बासस्थान विनाश : अग्ला र ठूला रुखहरू जस्तै सिमल, साजको विनाश र जंगल फँडानी तथा वनको अतिक्रमण । अनियन्त्रित र अव्यवस्थित रूपमा विस्तार गरिएका मोटरबाटो, बस्ती विस्तार र भौतिक संरचनाहरूको निर्माणले पनि मध्यपहाडी क्षेत्रमा अवस्थित गिद्धको बासस्थान जोखिममा परेका छन् ।

फोटो: मनशान्न धिलिरे

फोटो: कृष्ण प्रसाद भुसाल

२. स्थानीय रूपमा आहारको कमी: समयको परिवर्तनसँगै विकासोन्मुख देशमा परम्परागत प्रणालीमा परिवर्तन आएको छ । परम्परादेखि पशुपालन गर्ने, गोठबाट गोबर-गहुँतलाई मल र किटनासका रूपमा खेतबारीमा प्रयोग गर्ने हलगोरु र राँगो नारेर खेत जोत्ने खेतीपातीको चलन बिस्तारै फेरिएको छ । किटनासको अत्यधिक प्रयोग खेतबारीमा लाने मुसा र अन्य किटपतंगका लागि पनि प्रतिकूल छ । त्यस्ता किराफट्याग्रा र मुसालाई आहारा बनाउने लाटोकोसेरो र चील लगायत पक्षीका लागि पनि हानिकारक रहेको पाइएका छन् । परम्परागत कृषि प्रणालीमा किसानले ध्यान पुऱ्याइआएको मित्रजिव र शत्रुजिवको संतुलन पनि प्रभावित भएको छ । पशुपालनको परम्परागत चलनमा गोठका वस्तुभाउ मर्दा त्यसलाई लगेर बस्तीबाट पर कतै मिल्काउने गरिन्थ्यो । त्यस्तो सिनो गिद्धको आहाराको मुख्य स्रोत थियो । बिस्तारै खेतबारी जोत्न ट्याक्टर र मिनीटेलर उपयोग बढ्यो । बस्ती बढ्दै जाँदा मरेका जनावर खुला ठाउँमा फाल्दा दुर्गन्ध हुने भन्दै गाड्ने र पुर्ने गर्न थालियो । खेत जोत्नमात्रै होइन, काट्न पनि

मेशिनको उपयोगको क्रम बढ्यो । नगरोन्मुख ग्रामीण बजारहरूमा बस्ती विकास बढ्दै जाँदा वन क्षेत्रको आकार घट्यो । ठूला र अग्ला रुख काटिए । संरक्षित र हुर्काइएका वन क्षेत्रमा मानवीय गतिविधि निकै बढ्यो । गिद्धलाई एकातिर सजिलै पाइने आहाराको कमी, अर्कातिर गुँड लगाउन अग्ला रुख दुर्लभ हुँदै आयो ।

फोटो: तिम्रबत ठकाल

कृषिमा स्तरीकरणले पशुपालनको परम्परागत चलनमा ठूलो फेरबदल ल्याइदियो । रैथाने प्रजातिका गाइवस्तुका तुलनामा उन्नत नश्ल पाल्ने र गोठ पनि व्यवस्थित बनाउने क्रम बढ्यो । रैथाने प्रजातिका तुलनामा जर्सी र होलस्टेनलगायत विकास जातका गाइले बढि दूध दिन्छन् । गर्भाधान पनि कृत्रिम तरिकाले गराउन थालियो । विकास जातका गाइभैसीलाई परम्परागत तवरले गर्भाधानका लागि साँढे/राँगो लगाइँदैन । पशुप्राविधिकले सिमेन लगाइदिने प्रविधि किसानले सजिलो मान्दै जाँदा हलो जोत्न र दाइँ गर्न गोरु पाल्ने नपर्ने भएको छ । विकास जातका बहरको जुरो नहुने भएकाले हलो जोत्न उपयोग हुँदैन । जहाँ खेतबारीमा ट्याक्टर, थ्रेसर र कम्बाइन हार्भेस्टरको उपयोग बढेको छ, त्यहीं वस्तुभाउ पाल्ने चलनमा पनि फेरबदल आइरहेको छ ।

दुग्ध पदार्थको कारोबारका लागि गर्न थालिएको व्यवस्थित पशुपालनको चलनमा सरसफाइमा धेरै ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ । पशुचौपाया खुला चरिचरनमा छाडिँदैन । सधैं गोठमा बाँधेर नापजोख गरेर दाना र घाँस-पराल खुवाइन्छ । विरामी परेको लक्षण थाहा

हुने बित्तिकै उपचार गरिन्छ । मरिहाले खनेर गाडिन्छ । खुला ठाउँमा मिल्काइँदैन । दुई दसक अधिसम्म घरपालुवा पशुवस्तु मर्दा बस्तीभन्दा केही पर मिल्काइन्थ्यो । काम लाग्ने छाला काढेर त्यसै छाडिएको सिनो गिद्धका लागि सजिलो आहार थियो । हिजोआज त्यो चलन हराएको छ । उन्नत नश्लका पशुपालन गरेर फाइदा लिने चलनमा सरसफाइमा धेरै ध्यान दिने गरिएकाले मरेका पशु बाहिर मिल्काइँदैन । विकासे जातका बहरहरू पशुको प्रजनन केन्द्रले बिउका लागि लैजाने गरेका छन् भने कतिपय पशुपालकले त्यसै छाडा छाड्ने गर्दछन् । भैंसीका लागि पनि विकासे विधि गाई पालन जस्तै चलनमा छ । राँगो मासुका लागि मार्ने चलनले सिनो हुनेगरि मिल्काउनै पर्दैन ।

फलस्वरूप गाइभैंसीको सिनो गिद्धले पाउनु दुर्लभ हुँदै गएको छ । आहारामा कमी गिद्ध घट्ने प्रमुख कारक मध्येको हो ।

४. सिनोमा विष राख्ने: विषादीको बढ्दो प्रयोग गिद्धका लागि घातक भइआएको छ । गोठ वा चरन क्षेत्रबाट आफ्ना पशुवस्तु शिकार गर्नेचितुवा, भालु र स्यालजस्ता मांसाहारी जनावरलाई मार्न कतिपय स्थानमा पशुपालक सिनोमा विष राख्छन् । त्यस्तो खाएर मरेका जनावर वा त्यस्तो सिनो खाँदा गिद्ध मरेका घटनाहरू छन् ।

५. विद्युतीय पोल र तार : जलविद्युत बढ्दो मागसँगै दुई दसकयता आयोजना निर्माणको सम्भाव्यता अध्ययनहरू निरन्तर भइरहेका छन् । आयोजनाहरू निर्माणको क्रम बढेको छ । तिनबाट उत्पादित विद्युत वितरणका लागि दिनदिनै प्रसारण लाइन विस्तारका काम भइरहेका छन् । यसरी भइरहेको प्रसारण लाइन विस्तारले सम्बद्ध क्षेत्रका पशुपंक्षीको स्वतन्त्र विचरणमा पर्ने प्रभावलाई ध्यान दिइएको छैन । त्यसैले अग्ला विद्युतीय पोल र तारमा ठोक्किएर र करेन्ट लागेर पनि वर्षेनी सयौं गिद्ध मरिरहेका हुन्छन् । विद्युतको प्रसारण लाइन विस्तारमा गिद्ध लगायत विभिन्न प्रजाति धेरै उड्ने क्षेत्रलाई अध्ययन र तिनको सुरक्षाको फिक्की नगरी काम भइरहेका छन् । करेन्ट लागेर घाइते पंक्षीको उपचारको व्यवस्था छैन । पशु सेवा कार्यालयहरूमा वन्यजन्तु र घरपालुवा बाहेकका पंक्षी विरामी वा घाइते हुँदा आकस्मिक र नियमित उपचारको व्यवस्था हुन सकेको छैन । बेलाबखत करेन्ट लागेर घाइते अवस्थामा फेला परेका गिद्धलाई संरक्षणकर्मीले उपचार गराएर पुनः जंगलमा छाड्ने गरेपनि यो सख्या अत्यन्तै कम छ । घाइते गिद्धको उपचारमा समुदाय गम्भिर छैन ।

फोटो: हेमन्त ढकाल

६. प्राकृतिक प्रकोप: आगलागी, बाढीपहिरो, डढेलो । प्राकृतिक प्रकोपले गिद्धसँगै वन्यजन्तु र पशुपंक्षीको जीवन संकटमा परिरहन्छ । ज्यान जोगिए पनि वास्थान विनास हुने, कतिपय अवस्थामा पशुपंक्षी मारिने गरेका छन् । वन डढेलो वर्षेनी भइरहने घटना हो । वन क्षेत्रमा डढेलो लाग्न नदिन र लागिहाले तुरुन्तै नियन्त्रण गर्न धेरै ठाउँ कठिन भौगोलिक अवस्थाका कारण सहज छैन । कतिपय क्षेत्रमा मानवीय कारणले डढेलोका घटना दोहोरिन्छन् । निजी वन रहेका क्षेत्रमा बस्ती बिस्तारका लागि वन मासिएका छन् । कतिपय पहाडी वन क्षेत्र बाढी पहिरोमा पर्दा गिद्धको बास रहेका रुख मासिएका छन् ।

समाजिक सञ्जाल फेसबुकबाट

कास्कीका गिद्धको संरक्षणको अवस्था र चुनौती

सन् २००५ सम्म कास्कीमा पनि विभिन्न प्रजातिका गिद्धको संख्या संरक्षणकर्मीका लागि सन्तोषजनक थियो । केही वर्ष यता गिद्धका गतिविधि र संख्यामा ह्रास आएको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् । नेपालमा सुरु भएको गिद्ध संरक्षण अभियान संगसंगै कास्कीमा पनि संरक्षणका कार्यक्रमहरू हुँदै आएका छन् । नेपाल सरकारले गिद्ध संरक्षण कार्ययोजना २००९-२०१२ र २०१४-२०१९ लागू गरी डाइक्लोफेनेकको प्रयोगमा पूर्ण प्रतिबन्ध लगाएको छ । त्यस यता हालसम्म ६१ जिल्लालाई डाइक्लोफेनेक मुक्त क्षेत्र घोषणा गरिसकेको छ । कास्कीलाई पनि सन् २०१४ मा डाइक्लोफेनेक मुक्त जिल्लाका रूपमा घोषणा गरियो । संरक्षण सचेतनाका कार्यक्रम तथा अनुसन्धानका कार्यक्रमहरू विभिन्न तरिकाले अगाडि बढाइएको छ । पूर्ण रूपमा बन्देज गरिए पनि डाइक्लोफेनेक उपयोगमै छैन भनेर दुक्क हुन सकिने स्थिति छैन ।

फोटो: हिमन्त ढकाल

हाल बन्दै गएको पोसरा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल २०७८

संरक्षणकर्मीको सक्रियतामा मुलुकका विभिन्न स्थानमा गिद्धलाई सुरक्षित बास र आहारा उपलब्ध गराउन जटायु रेस्टुरेन्टको अवधारणामा तकाम भएको छ । हाल नेपालका विभिन्न जिल्लामा सातवटा गिद्ध रेष्टुरेन्ट (Vulture Safe Feeding Site) छन् । चितवनको कसरामा एउटा गिद्ध प्रजनन् केन्द्र छ । उक्त प्रजनन् केन्द्रमा हुर्काइएका गिद्धलाई प्राकृतिक बासमा छाडेर उनीहरू सफल

रूपमा बाँच्न सक्ने अवस्थाको अध्ययन पनि भएको छ । कास्कीको घाचोकमा पनि गिद्ध रेष्टुरेण्टको स्थापना गरिएको छ । स्थानीय स्तरमा समुदाय र सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिको मुख्य जिम्मेवारीमा सञ्चालित गिद्ध रेस्टुरेण्टहरू बास र आहाराको संकटसँग जुधिरहेका गिद्धका लागि आश्रयस्थल बनेका छन् ।

२०१०-२०१७ सम्म कास्की जिल्लाका विभिन्न क्षेत्रहरूमा गरिएको विभिन्न अध्ययनले गिद्धको गतिविधिमा २०१५ सम्म कमी आएको तर, २०१५ यता आएर केही सुधारात्मक परिवर्तन देखिएको छ । नेपालमा पाइने ९ प्रजातिका गिद्धहरू सबै कास्कीमा पाइन्छन् । अनुसन्धानले सेतो गिद्धको संख्या सबैभन्दा बढी देखाएको छ भने हाडफोर गिद्धको संख्या कम पाइएको देखाएको छ । लामो ठुँडे गिद्ध एक पटक २०१३ आकाशमा उडेको देखिएको थियो ।

गिद्धको गतिविधिमा असर पर्ने विभिन्न कारणहरू छन् । कास्कीको सन्दर्भमा हाल निर्माणाधीन क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, प्याराग्लाइडिङ र अल्ट्रालाइटको उडान, अव्यवस्थित मानवीय अतिक्रमण, तीब्रतर बस्तीहरू बिस्तार, बिजुलीका हाइ भोल्टेज प्रसारण लाइनहरू, विषादिका प्रयोग आदि गिद्ध संरक्षणका चुनौतिहरू हुन् । जनसमुदायले फोहोरी र नराम्रो चरो मान्ने धारणा समाजमा छ । त्यसैले बस्ती आसपास नबसोस् भनेर गिद्ध आइबस्ने रुख विभिन्न कारण देखाउँदै काट्ने चलन छ । पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलका लागि छुट्याइएको जग्गा पाँच दसकदेखि खाली मैदानका तथा धन खेतको रूपमा थियो । आसपासको बस्तीबाट मरेका जनावर त्यहाँ फालिन्थ्यो । गिद्धहरूलाई आहारा र घाम ताप्दै आराम गर्न सजिलो थलो थियो । त्यहाँ मैदान र आसपासका सिमलमा जहिल्यै गिद्ध बस्थे । निर्माणको काम थालिएयता उनीहरूका गतिविधिमा बाधा परेको छ । विमानस्थल निर्माण पुरा भएर सञ्चालनमा आएपछि पोखरा उपत्यका क्षेत्रमा गिद्धका गतिविधि अझ घट्ने निश्चित छ ।

तीब्रतर सहरीकरणको चपेटमा परेको कास्कीका विभिन्न ठाउँहरूमा कुनै समय खुला मैदानको संख्या धेरै थियो । सन् २०१६ मा त्यस्ता मैदानहरूमा देखापर्ने गिद्धलाई आधार मानेर लेखकले ३४० वटा सक्षिप्त शोध गरेका थिए । उक्त शोध बाट गाईपालनको परम्परागत चलनमा ५०% ह्रास आएको पाइएको छ । मरेका पशुहरू गाड्ने र पुर्ने चलन बढ्दा गिद्धको आहाराको पहुँचमा असर परेको पाइएको छ । बिजुलीका हाइ भोल्टेज प्रसारण लाइनहरू बिस्तार भएका छन् । २०१३ देखि २०१७

सम्ममा तारमा ठोक्किएर र करेन्ट लागेर कास्की क्षेत्रमा दुई हिमाली गिद्ध र एक राज गिद्ध मरेको पाइएको थियो ।

निरन्तरको वातावरणीय सचेतना पछि जनमानसमा गिद्ध जोगाउनुपर्ने रहेछ भन्ने सोच आएको पाइएको छ । तर, व्यवहारमा भने अपेक्षित परिवर्तन छैन । यसको कारण गिद्ध घरपालुवा पंक्षी होइन, मान्छेको परम्परा देखि यसबाट टाढा रहनुपर्छ भन्ने मान्यता छ । बढ्दो जनघनत्व र बस्ती बिस्तारले अग्ला ठूला रुख दिनदिनै मासिएका छन् । खुला फाँटहरू देख्न पाउने गाह्रो हुँदै आएको छ । सिनो खुला ठाउँमा फालिँदैन, एकाध फालिएका ठाउँमा पनि गिद्ध नै नआउने समुदायको भनाइ सुन्न पाइन्छ ।

गिद्ध रेष्टुरेण्ट स्थापना यता तथा डाइक्लोफेनेकको प्रयोगमा प्रतिबन्ध पछि गिद्धको संख्यामा २०१५ पछिको तथ्यांकले केही बढेको अनुभव गर्न सकिन्छ । तर, यतिले मात्रै सन्तोष मान्ने अवस्था छैन । बस्ती बिस्तारको तीव्रता, पशुपालनमा फेरिएका चलन, वन विनास र आहारमा कमीले गिद्धको जीवन निरन्तर संकटमा छ ।

फोटो: मनशाब्ब धिलिरे

सामाजिक, सांस्कृतिक तथा पर्यटकीय महत्व

सामाजिक र सांस्कृतिक महत्व भएपनि नेपालमा गिद्ध पूजा गरिने पंक्षीमा पर्दैन । हिन्दु ग्रन्थ रामायणमा वर्णन गरिएको जटायुको कथाको चर्चा हामीले माथि पनि गरेका छौं । मनाङ र मुस्ताङ लगायत उच्च हिमाली भेगमा गिद्धको बेग्लै महत्व छ । त्यहाँका लामा समुदायले आफन्तको मृत्युपछि आफ्ना गुरुको सल्लाह अनुसार शवलाई बस्तीबाट टाढा अग्ला स्थान वा खोलाको किनारमा लैजान्छन् । शव टुक्रा टुक्रा पारेर राख्छन् । त्यस्तो शव गिद्ध आएर खान्छन् । उच्च हिमाली भेगमा शव सजिलै छिट्टै कुहिनै । तर, वातावरण दुर्गन्धित हुने हुँदा सफा राख्न गिद्धले सघाउँछ । सुन्दै अचम्मको लाग्ने यो संस्कार क्रमशः घटेको छ । हिमाली क्षेत्रका बासिन्दाहरू सहज जीवनयापनका लागि तल्लो भेगमा बसाइँ जाने र अन्त्येष्टि गर्दा शव टुक्रयाएर राख्ने विधि पुन्याउन जान्ने

फोटो: कृष्ण प्रसाद गुप्ता

फोटो: यम गुरुङ

भनिएका गुरुहरूको संख्या घट्दा यस्तो भएको हो । अन्त्येष्टिको परम्परागत संस्कार विधिपूर्वक गराउने गरेका गुरुहरूका नयाँ पुस्तामा त्यो सीप ग्रहणमा रुचि नभएकाले संस्कार परिमार्जन भएको त्यहाँका समुदायको भनाइ छ । यसरी हेर्दा सांस्कृतिक र सामाजिक महत्व भएपनि फेरिएका चलनका कारण भविष्यमा हिमाली क्षेत्रमा गिद्धलाई आहारमा संकट पर्न सक्छ ।

पहाडी र तराइ भेगमा हाम्रो समाजमा गिद्धलाई फोहोरी र अशुभ चराका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । गिद्ध घर वरपर बस्न दिइँदैन । कथंमदाचित छानोमा बसेमा घर नै शुद्धीकरण गर्नुपर्ने र कुनै नराम्रो दुर्घटना निम्त्याउने अन्धविश्वास छ । बस्ती नजिकका

कुनै रुखमा बस्न आएमा धपाइन्छ । रुख काटिन्छ वा हाँगा छिमीलिन्छ । यसको कारण सिनो दोहन गर्ने भएकैले हो । गिद्धले नजानिँदो पाराले मानव बस्तीलाई सडेर दुर्गन्धित हुने सिनो तह लगाइदिएर गुन लगाउँछ । अहिले पनि आकाशमा कतै गिद्धका बथान उडिरहेको देख्दा त्यस आसपास मुनि कतै सिनो हुनुपर्छ भन्ने लख काट्न गाह्रो पर्दैन ।

फोटो: हेमन्त ठकाल

तुला खर्क, अष्ट्रियन क्याम्प, कारकीमा हाइफोर गिद्धको फोटो सिट्टै पर्यटकहरू । प्रत्येक वर्ष (सेप्टेम्बर देखि डिसेम्बर) यस ठाउँबाट गोमाचुधिल तथा अरु मंसाहारी चराको बसाईसराईको अनुसन्धान तथा अवलोकन गर्ने गरिन्छ ।

फोटो: हेमन्त ठकाल

पोखरा ल्याण्डफिल्ड साईडमा गिद्ध अवलोकन गर्दै पर्यटकहरू ।

संरक्षणका लागि रेष्टुरेण्ट

जटायु रेष्टुरेण्ट । भद्र सुन्दा अनौठो र फरक नाम लाग्न सक्छ । कतै यो खानाका विविध परिकारहरू पाइने र साथीभाइ जमघट हुने विशेष प्रकारको रेष्टुरेण्ट पो हो की जस्तो पनि लाग्ला । तर, जटायु रेष्टुरेण्ट मान्छेलाई खानाका परिकार पस्कने थलो होइन ।

यी त्यस्तो प्रकारका रेष्टुरेण्ट हुन्, जहाँ विश्वमै दुर्लभ पक्षी गिद्धहरू सिनो खान आउँछन् । त्यसैले त यिनको नाम जटायु (गिद्ध) रेष्टुरेण्ट दिइएको छ । स्थानीय समुदायद्वारा संचालित र व्यवस्थित गरि एका यी रेष्टुरेण्टको प्रमुख उद्देश्य लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका गिद्धलाई विषादीरहित आहारा उपलब्ध गराई संरक्षण गर्नु हो । यही उद्देश्यका साथ नेपालमा सर्वप्रथम सन् २००६ मा नवलपरासीको पिठौलीमा जटायु रेस्टुरेण्ट खोलियो । सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहको सक्रियतामा खुलेको उक्त रेस्टुरेण्ट विश्वकै पहिलो हो । समुदायद्वारा सञ्चालित उक्त थलोबाट परेको सकारात्मक प्रभावपछि उस्तै प्रकार का जटायु रेष्टुरेण्टहरू रुपन्देहीको गैडहवा ताल, दाङको लालमटिया र बिजोरी, कैलालीको खुटीया, कास्कीको घाचोक र सुनसरीको रामधुनीमा पनि विस्तार गरि एका छन् । गिद्ध संरक्षणमा कोसेढुंगा

फोटो: कृष्ण प्रसाद गुञ्जाल

मानिएका यी रेष्टुरेण्टहरू हाल नेपालका सात स्थानमा सञ्चालित छन् । यसरी खोलिएका जटायु रेष्टुरेण्टमा गौरक्षा केन्द्रहरू हुन्छन्, जहाँ किसानहरूबाट बृद्ध, असक्त र बेकामे गाइवस्तुहरू संकलन गरी पालनपोषण गरिन्छ । खासमा गौरक्षा केन्द्र पशुहरूको वृद्धाश्रम हो । वृद्धाश्रममा गाईगोरु ल्याउनेलाई रेष्टुरेण्टले प्रोत्साहन स्वरूप नगद पुरस्कार पनि दिन्छ । बृद्धाश्रमका चौपाया जब जब कालगतिले मर्छन्, ती गिद्धका लागि आहारा हुन्छन् ।

मरेका चौपाया निश्चित ठाउँमा राखिन्छ । गिद्धहरू आएर खान्छन् । त्यहाँ गिद्धको आनीबानी नजिकैबाट लुकेर हेर्ने अवलोकन घर पनि हुन्छ, जहाँबाट आगन्तुकहरूले सिनोमा लुछ्याचुँडी गरीरहेका गिद्धहरूको विभिन्न अवस्थाको अवलोकन र अध्ययन, अनुसन्धान गर्नुका साथै मनोरञ्जन पनि लिन सक्छन् । सूचना केन्द्रमा रहेका श्रव्यदृश्य सामाग्री र संग्रहबाट थप सूचना प्राप्त गर्नुका साथै स्थानीयसँग छलफल पनि गर्न सकिन्छ । हाल आएर यी रेष्टुरेण्टहरू पर्यापर्यटन प्रवर्द्धनमा आकर्षक गन्तव्यका रूपमा विकसित हुँदैछन् । साथै स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जन, सामुदायिक विकास, स्थानीय संस्कृतिको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका साथै गिद्ध र अन्य जैविक विविधता संरक्षण सचेतना अभिवृद्धिमा टेवा पुऱ्याइरहेका छन् ।

विश्वको प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्य मध्ये नेपाल पनि घुमन्तेहरूले रुचाउने देश हो । हिमाल आरोहण, पदयात्रा र प्राकृतिक दृश्यको अवलोकनका लागि आइपुग्ने पर्यटकका लागि यहाँको जैविक विविधता पनि अध्ययन-अवलोकनको विषय छ । गिद्धका लागि सुरक्षित आहार केन्द्र (रेष्टुरेण्ट) हरू नेपालका आकर्षक पर्यटकीय क्षेत्र बन्ने सम्भावना बोकेका छन् ।

गिद्ध संरक्षण र सचेतना अभिवृद्धिमा सक्रियहरूका लागि संसारकै नमुना भनिने नवलपरासीको जटायु रेष्टुरेण्ट शोधार्थीका लागि उपयुक्त गन्तव्य बनेको छ । यो रेष्टुरेण्ट चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्छ । गिद्ध रेष्टुरेण्टको प्रचार हुनसके चितवन घुम्ने पर्यटकको एकदिने बसाइँ थप लम्ब्याउन सकिन्छ । यहाँ विश्वमै दुर्लभ पाँच प्रजातीका गिद्धसँगै स्थानीय संग्रहालय, थारु संस्कृति अवलोकन, घरबास (होम स्टे), नमुना घाँसेमैदान व्यवस्थापन, दुर्लभ एक सिडे गैंडा, पाटे बाघ र खरमजुरको अवलोकन यहाँका आकर्षण हुन् । रुपन्देहीको गैडहवा तालमा रहेको रेष्टुरेण्ट गौतम बुद्धको जन्म थलो लुम्बिनीबाट १५ किमीको दुरीमा छ । यो क्षेत्र चरा र अन्य जैविक विविधताको अध्ययन अवलोकन रुचाउनेका लागि महत्वपूर्ण छ । गैडहवा ताल हिउँद याममा साइवेरीया क्षेत्रबाट बसाइँसराइ गरी आउने आगन्तुक चराहरूको आश्रयस्थलका साथै सारस र भुँडीफोर गरुड जस्ता विश्वमै दुर्लभ चराहरूको बासस्थान हो । वनभोज, बर्ड वाचिङ, जंगल सफारी र नीलगाई अवलोकनका लागि यो क्षेत्र उपयुक्त छ । पूर्वपश्चिम राजमार्ग छेउमै रहेको दाङको लालमटियास्थित जटायु रेष्टुरेण्टलाई पर्यटकीय क्षेत्रका रूपमा विकसित गर्न सकिने सम्भावना बलिया छन् । पशु

वृद्धाआश्रम संचालन र नियमित पशु स्वास्थ्य जाँच शिविर संचालन, सालको नमुना बन व्यवस्थापन, गिद्ध संरक्षणका लागि अक्षकोष स्थापना, दर्लभ हुँडार र चराहरूको अवलोकन जस्ता समुदायका अनुकरणीय कार्यहरू र प्राकृतिक छटाहरू अवलोकनकर्ताका लागि आकर्षक छन् ।

दाङको तुलसीपुर नजिकै बिजौरीमा रहेको जटायु रेष्टुरेण्टले नेपालकै पहिलो गिद्ध सुरक्षित वन घोषणा गरी गिद्ध र अन्य वन्यजन्तुहरूको संरक्षण गरिरहेको छ । खुटीया नदिको तटमा अवस्थित कैलालीको जटायु रेष्टुरेण्टमा सिनोमा भुम्भिरहेका गिद्धहरूको चर्तिकला देख्दा संसारकै उत्कृष्ट प्राकृतिक चिडियाखानामा बसे जस्तो लाग्छ । यसलाई टिकापुर, घोडाघोडी ताल र शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्षको नेटवर्कभित्र समेटेर सुदुरपश्चिमको पर्यटनमा नयाँ आयामका रूपमा विकसित गर्न सकिन्छ । कास्कीको घाचोकमा रहेको जटायु रेष्टुरेण्ट पर्यटकिय नगरी पोखराबाट नजिकै र माछापुच्छ्रे हिमालको आँगनमै छ । रेष्टुरेण्ट रहेको क्षेत्रबाट माछापुच्छ्रे हिमश्रृंखला र सेती नदीको सुन्दर प्राकृतिक खोचको नजिकैबाट हेर्न सकिन्छ । जैविक र सास्कृतिक विविधताको खानी अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रभित्र पर्ने यस रेष्टुरेण्टमा हिमाल देखि तराई सम्मका गिद्धहरूको जमघट

देख्न पाइन्छ । नेपाल पंछी संरक्षण संघ, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग र अन्य साभेदार संस्थाहरूले स्थानीय समुदायसँग हातेमालो गर्दै जटायु रेष्टुरेण्टलाई दिगो व्यवस्थापन गर्न स्थानीयलाई बाटो देखाएका हुन् ।

गिद्ध लगायत जैविक विविधताको संरक्षण र पर्यटन विकासका लागि स्थानीय समुदायमा विभिन्न सीप विकासका तालिमहरू, होमस्टे व्यवस्थापन र नेचर गाइड तालिम पनि संचालनमा टेवा पुऱ्याइरहेको छ । समग्रमा यी जटायु रेष्टुरेण्टहरू स्थानीय समुदायसँगको सहकार्यमा जैविक तथा सास्कृतिक विविधताको संरक्षण, वातावरणीय सचेतना वृद्धि, गिद्धको दिगो संरक्षण, पर्यावरण अनुसन्धान र पर्यावरणीय पर्यटन विकासमा उदारणीय कोसेढुंगा बन्दै छन् । पर्यापर्यटन विश्वको सबैभन्दा फस्टाउदो पर्यटन उद्योग बन्दै गइरहेको अवस्थामा हाम्रा पर्यापर्यटनका क्षेत्रको पहिचान, विस्तार तथा पूर्वाधार निर्माण र प्रचारप्रसारका साथै त्यस क्षेत्रका अन्य सामाजिक र सास्कृतिक विविधता र मौलिकताको समायोजनमा जोड दिनु जरुरी छ ।

गिद्ध जस्ता दुर्लभ र अति संकटापन्न प्रजातिका चराको अवलोकन, अध्ययन र संरक्षणमा समुदाय स्तरका नवीनतम प्रयास

र प्रभावले पनि कैयौं वाह्य तथा आन्तरीक प्रकृतिप्रेमी तथा अनुसन्धानकर्ताहरूलाई आकर्षण गरिरहेको हुन्छ । यसर्थ जटायु रेष्टुरेण्ट र यसका बहुआयामिक पक्षलाई पर्यापर्यटन प्रवर्द्धनसँग जोडियो भने नेपाल सरकारको सन् २०२० सम्म वर्षेनी २० लाख पर्यटक भित्र्याउने लक्ष्य र पर्यटन क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रको आधार स्तम्भको रूपमा विकसित गर्ने पर्यटन नीतिलाई सहयोग पुऱ्याउन सक्छ ।

नेपालमा गिद्ध संरक्षणको लागि गरिएको सफल र नमुनायोग्य काम हो समुदायद्वारा नै सञ्चालित जटायु (गिद्ध) रेष्टुरेण्टको स्थापना । जटायु रेष्टुरेण्टले एकातिर वृद्ध र छाडा चौपायाको रेखदेख गरी पशु कल्याणकारी काम र लोपोन्मुख गिद्ध बचाउने काम गरेका छन् भने अर्कातिर वातावरण स्वच्छ राख्नुका साथै पर्यापर्यटन प्रवर्द्धन, स्थानीयवासीको जीविकोपार्जन र वन्यजन्तु अनुसन्धान केन्द्रको रूपमा विकसित हुँदैछन् । औसतमा एउटा सिनो व्यवस्थापनका लागि करीव हजार रूपैयाँ खर्च लाग्छ । अतः जटायु रेष्टुरेण्टले किसानको उक्त खर्च बचाइदिएको छ । किसानले त्यस्ता पशु ल्याइदिए उल्टै तीन सय रूपैयाँ पाउने व्यवस्था छ । वर्षमा एउटा जटायु रेष्टुरेण्टले करीव २ लाख बरिबरको खर्च किसानको बचाएका छन् भने

वातावरण स्वच्छता र पर्यावरण सन्तुलनको लागि अमूल्य योगदान पुऱ्याएका छन् ।

हेर्दा सुन्दा जटायु रेष्टुरेण्टहरूको योगदान आफैँमा अतुलनीय छ । यसले समुदायलाई मिलेर जैविकब विविधता संरक्षणमा हातेमालो गर्ने बानी पारेको मात्रै नभइ गिद्ध संरक्षणमा चेतना अभिवृद्धि गरेको छ । दिगो व्यवस्थापन भने आफैँमा समस्या मुक्त छैन । मुलत नियमित र दिगो आयस्रोतको अनिश्चितता र अभावमा यी जटायु रेष्टुरेण्टहरू धर्मराएका छन् । देशको बदलिदो संरचनामा स्थानिय तहहरू स्वायत्त र शक्ति सम्पन्न भएको वर्तमान अवस्थामा आफ्ना कार्यक्रममा जटायु रेष्टुरेण्टको दिगो सञ्चालन, पूर्वाधार विकास र संरक्षण जस्ता कार्यक्रमलाई टेवा पुऱ्याउनु जरुरी देखिन्छ ।

फोटो: हिमाल ढकाल

नेपालमा पाइने गिद्धहरुको अवस्था

क्र.सं.	प्रजाति Species	विश्वव्यापी संरक्षण अवस्था Global Status	नेपालमा संरक्षण अवस्था National Status	रैथाने वा बसाइँ सरेर आउने Resident & Migratory	नेपालमा अनुमानित संख्या Expected No	तराई Terai	पहाड Hills	हिमाल Mountain
१.	हाडफोरे गिद्ध Banded Vulture <i>Gypsetus barbatus</i>	संकटको नजिक Near Threatened (NT)	संवेदनशील Vulnerable (Vu)	रैथाने (बच्चा कोरले) Resident (Breeds in Nepal)	५०० भन्दा कम	×	✓	✓
२.	सेतो गिद्ध Egyptian Vulture <i>Nephron percroptreus</i>	संकटापन्न Endangered (EN)	संवेदनशील Vulnerable (Vu)	रैथाने (बच्चा कोरले) Resident (Breeds in Nepal)	३००-१०००	✓	✓	✓
३.	डंगर गिद्ध White-rumped Vulture <i>Gyps bengalensis</i>	अति संकटापन्न Critically Endangered (CE)	अति संकटापन्न Critically Endangered (CE)	रैथाने (बच्चा कोरले) Resident (Breeds in Nepal)	२००० भन्दा कम	✓	✓	×
४.	लामो ठुँड गिद्ध Indian Vulture <i>Gyps indicus</i>	अति संकटापन्न Critically Endangered (CE)	मुख्याङ्कन नभएको Not Assesed (NA)	अनिश्चित Uncertain	-	✓	✓	×
५.	सानो डैरो गिद्ध Slender-billed Vulture <i>Gyps tenuirostris</i>	अति संकटापन्न Critically Endangered (CE)	अति संकटापन्न Critically Endangered (CE)	रैथाने (बच्चा कोरले) Resident (Breeds in Nepal)	५०-७५	✓	✓	×
६.	हिमाली गिद्ध Himalayan Griffon Vulture <i>Gyps bengalensis</i>	संकटको नजिक Near Threatened (NT)	संवेदनशील Vulnerable (Vu)	रैथाने (बच्चा कोरले) Resident (Breeds in Nepal)	१०००० भन्दा कम	✓	✓	✓
७.	डैरो गिद्ध Griffon Vulture <i>Gyps fulvus</i>	कम चासो भएको प्रजाति Least Concern (LC)	कम चासो भएको प्रजाति Least Concern (LC)	बटुवा	-	✓	✓	×
८.	राज गिद्ध Cinereous Vulture <i>Agypius monachus</i>	संकटको नजिक Near Threatened (NT)	संकटापन्न Endangered (EN)	हिउँदे आगन्तुक Winter Visitor	६०-१००	✓	✓	✓
९.	सुन गिद्ध Red-headed Vulture <i>Sarcogyps calvus</i>	अति संकटापन्न Critically Endangered	अति संकटापन्न Critically Endangered	रैथाने (बच्चा कोरले) Resident (Breeds in Nepal)	२००-४००	✓	✓	×

डंगर दिह
White-rumped Vulture
(*Gyps bengalensis*)

फोटो: मनशाह्न धिमिरे

१. डंगर गिद्ध

नेपालमा पाइने स्थानहरू: कोसी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज । पछिल्लोपटक (सन् २०१२ देखि २०१७ सम्म अभिलेख भएका स्थानहरू) रुपन्देही, पाल्पा, कास्की, लमजुङ, पर्वत, बागलुङ, तनहुँ, स्याङ्जा, बेनी, नवलपुर, परासी, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके, अर्घाखाची, प्युठान र दाङमा देखिएको । १८५० मा देखिएको भनिने डंगर गिद्ध काठमाडौं उपत्यकामा पुनः देखिएको रेकर्ड छैन ।

संख्या: १०००-२०००

पाइने उचाइ: ७५ मिटरदेखि १८०० मिटरसम्म (३१०० मिटर तलका भूभाग) । उक्त उचाईमा माथि उल्लेखित स्थानहरू बाहेक नेपालका अन्य स्थानहरूमा पाइने सम्भावना भएको तर अभिलेख नभएको ।

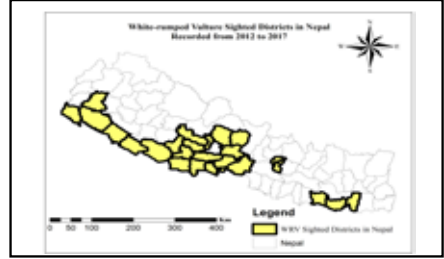
अवस्था: विश्वमा: अति संकटापन्न (CR)
नेपालमा: अति संकटापन्न (CR)

चिन्ने तरिका: कालो, घाँटीमा र टाउको रौं, गलामा सेतो माला लगाएको जस्तै रौं, जिउमा कालो प्वाँख र ढाडमा सेतो धर्का भएको कारण डंगर (White Rumped) भनिएको । खुट्टा कालो, उड्ने बेलामा पखेटाको तल्लो भाग थोरै सेतो (वयस्कमा), अलि अलि सेतो धर्का (चल्लामा)

खानेकुरा: सिनो

तौल: ३.५-७.५ किलो ग्राम

उमेर: ३५-४०

लम्बाई: ७५-८५ सेमी

बासस्थान : प्रचुर र व्यापक फैलिएको आवासीय, हाल द्रुतगतिमा घट्दै गएको प्रायः बस्ती वरीपरिका खुल्ला क्षेत्रहरूमा देखिने, नेपालमा नै गुँड बनाएर बस्ने। *Attitudinal Movement* गर्ने । सिनोमा भर पर्ने र अग्ला रूखहरूमा गुँड बनाउने ।

बानीबेहेरा: घाम लागेपछि दिउँसोमा सक्रिय हुने, वर्षमा एउटा अण्डा पार्ने । भाले र पोथी पालैपालो गरेर ओथारो बस्छन् । मिलेर गुँड बनाउने, सम्भोग गर्ने, अण्डा पार्ने, चल्ला हुर्काउने। असोजमा प्रजनन गरि वैशाख-जेठमा चल्ला उडाउने ।

वनौतीहरू: सिनोमा विषादि तथा पशुमा डाइक्लोफेनेकको प्रयोग, बासस्थानको अभाव, मानव अतिक्रमण, आहाराको कमी, विद्युतीय तारहरू आदि ।

फोटो: मनशान्त धिमिरे

फोटो: मनशान्त धिमिरे

लामो ठूडे गिद्ध
Indian Vulture
(*Gyps indicus*)

फोटो: अजित बिलास जोशी

२. लामो टूडे गिद्ध

नेपालमा पाइने स्थानहरू: नवलपरासीको पिठौलीस्थित गिद्ध रेष्टुरेण्ट र कास्कीमा देखिएको । नेपालमा अन्त कतै देखिएको अभिलेख नभएको ।

संख्या: अनिश्चित

पाइने उचाइ: अनिश्चित

अवस्था: विश्वमा: अति संकटापन्न (CR)
नेपालमा: मुल्याङ्कन नभएको (NA)

चिन्ने तरिका: कालो, पँहेलो टुँड, घाँटीमा सेतो भुवाको माला लगाए जस्तो (वयस्क) । चल्लामा घाँटी पुरै कालो नभएको र सेतो भुवा नदखिने । खुट्टा पुरैकालो, उडानमा पखेटाको तल्लो भागको मध्य ढकनी वरपर चौडा सेतो पेटो नभएको । सानो खैरो गिद्ध जस्तै देखिने तर, आकारमा केही ठूलो ।

खानेकुरा: सिनो

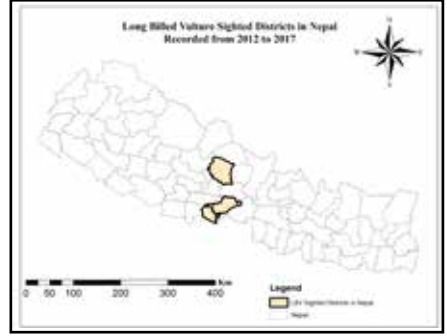
तौल: ५.५-६.३ किलो

उमेर: ३०-३५ वर्ष

लम्बाइ: ८९-१०३ सेमी

बासस्थान: यो प्रजातिका गिद्धहरू पहरामा गुँड बनाउँछन् । तर, भारतको राजस्थानमा रुखमा पनि गुँड बनाएको पाइएको छ । मानव निर्मित संरचनाहरू र मठमन्दिरमा पनि गुँड बनाएको पाइएको छ । प्रायः मानव बस्ती वरपर बस्न रुचाउने ।

बानीबेहोरा: प्राय घाम लागेपछि दिउँसो सक्रिय हुने । एकचोटी गिद्धले वर्षमा एउटा

अण्डा पार्छ । भाले र पोथी पालैपालो गरेर ओथारो बस्छन् । भुण्डमा बस्न र उड्न रुचाउने । गुँड बनाउने, सम्भोग गर्ने, अण्डा पार्ने र चल्ला हुर्काउने । नेपालमा प्रजनन गरेको पाइएको ।

चुनौतीहरू: सिनोमा विषादी तथा पशुमा डाइक्लोफेनेकको प्रयोग, बासस्थान अभाव, मानव अतिक्रमण, आहाराको कमी, विद्युतीय तारहरू आदि ।

फोटो: अंकित विलास जोशी

फोटो: सुनिल सिंगल

फोटो: अंकित विलास जोशी

सोनो सैरो ढिद्ध
Slender-billed Vulture
(*Gyps tenuirostris*)

फोटो: नैकातल त्वाञ्जल

३. सानो खैरो गिद्ध

नेपालमा पाइने स्थानहरू: (सन् २०१२ देखि २०१७ सम्म अभिलेख भएका स्थानहरू): कास्की, बर्दिया, कपिलवस्तु, नवलपरासी, कैलाली, दाङ, कञ्चनपुर, पाल्पा, स्याङ्जा, अर्घाखाँची, तनहुँ र लमजुङ्गमा देखिएको ।

संख्या: ५० भन्दा कम

पाइने उचाइ: ३५० मिटरदेखि १५२५ मिटरसम्म (गर्भमा माथि जाने) उक्त उचाईमा माथि उल्लेखित स्थानहरू बाहेक नेपालका अन्य स्थानहरूमा पाइने सम्भावना भएको तर अभिलेख नभएको ।

अवस्था: विश्वमा: अति संकटापन्न (CR)

नेपालमा: अति संकटापन्न (CR)

चिन्ने तरिका: वयस्कको फिक्का बलौटे-खैरो शरीर र माथिल्लो पंख ढकनी, टाउको घाँटी कालो-कालो, सेतो भुवादार प्वाँखका भ्रुष्पा, पातलो कालो ठोड र गुलाफी ठाँडधुरी भएको । नासिका भिल्ली र तल्लो भागमा फिक्का ठाडा धर्काहरू नभएको। उडानमा खैरोगिद्धको जस्तो पखेटाको तल्लो भागको मध्य-ढकनी वारवार चौडा सेतो पेटो नभएको र नितम्ब तथा ढाडसेतो हुन्छ । हिमाली गिद्धभन्दा धेरै सानो, कम गठिलो । चल्लाको घाँटीको फेदमा मैलो भुवादार प्वाँखगुच्छा भएको हुन्छ ।

खानेकुरा: सिनो

तौल: ४-७ किलो

लम्बाइ: ८०-९५ सेमीसम्म

उमेर: ३०-३५ वर्ष

बासस्थान: सिमल, सल्ला, सिसौ र साल आदिअगला रुखहरूमा गुँड लगाउने । मानव बस्तीबाट नजिक बस्ने रुचाउने र एक जोडी गिद्धले एक सिजनमा एउटा चल्ला हुर्काउने ।

बानीबेहोरा: प्राय घाम लागेपछि दिउँसो सक्रिय हुने । वर्षमा एउटा अण्डा पार्ने भाले र पोथी पालैपालो गरेर ओधारो बस्ने । गुँड बनाउने, सम्भोग गर्ने, अण्डा पार्ने र चल्ला हुर्काउने । असोजमा प्रजनन गरि वैशाख-जेठमा चल्ला उड्न सक्ने बनाउने ।

चुनौतीहरू: सिनोमा विषादि तथा पशुमा डाइक्लोफेनेकको प्रयोग, बासस्थानको अभाव, मानव अतिक्रमण, आहाराको कमी र विद्युतीय तारहरू आदि ।

हिमाली ढाद्द
Himalayan Vulture
(*Gyps himalayensis*)

ढाद्दः ढेढाढे ढकढे

४. हिमाली गिद्ध

नेपालमा पाइने स्थानहरू: व्यापक फैलीएको, स्थानीय रूपमा प्रचुर र आवासिय पहाड खुल्ला ठाउँहरूमा देखिने। सन् २०१२ देखि २०१७ सम्म अभिलेख अनुसार नेपालका ६० भन्दा बढी जिल्लाहरूमा देखिएको।

नेपालमा संख्या: १०,००० भन्दा कम
पाइने उचाइ: ९०० मिटरदेखि ४००० मिटरसम्म

अवस्था: विश्वमा: संकटको नजिक (NT)
नेपालमा: सवेदनशील (Vu)

चिन्ने तरिका: आकारमा अरू गिद्धभन्दा ठूलो चौडा शरीर र हल्का लामो पुच्छर भएको। शरीर खैरो रङको किनारा भएको। खुट्टा र नंग्राहरू गुलाबी। पंखढकनी तथा शरीर फिक्का मैला-मैलो जुन गाढा उडान-पंख र पुच्छरसँग स्पष्टरूपले फरक पर्ने। तल्लो भागमा स्पष्ट चिनिने ठाडा धर्का नभएको। बच्चाको घाँटीको फेदमा खैरो प्वाँखको गुच्छा, जसको ठाँड र नासीका भिन्ली सुरुमा कालो र विस्तारै पहेलो हुँदै जान्छ। भाले र पोथी बाहिरी रूप हेरेर छुट्याउन नसकिने।

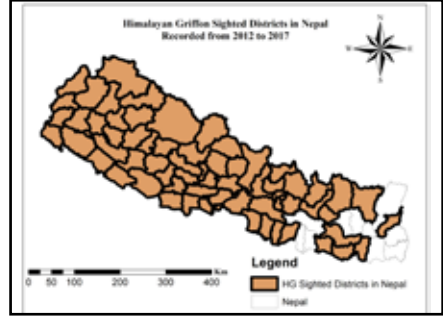
सानेकुरा: सिनो

तौल: ८-१२ किलो

उमेर: ३५-४० वर्ष

लम्बाइ: ११५-१२५ सेमी

बासस्थान: पहरामा गुँड लगाउने र भ्रुण्डमा

बस्ने। एउटै पहरामा धेरैले गुँड बनाएको पाइएको छ।

बानीबेहोरा: प्राय घाम लागेपछि दिउँसोमा सक्रिय हुने। एक जोडी गिद्धले एक सिजनमा एउटामात्र अण्डा पार्ने। पालैपालो भाले र पोथी ओथारो बस्ने गर्दछन्।

गुँड बनाउने। सम्भोग गर्ने। अण्डा पार्ने र चल्ला हुर्काउने। असोजमा प्रजनन गरि वैशाख-जेठमा चल्ला उडाउने।

वुनौतीहरू: सिनोमा विषादि तथा पशुमा डाइक्लोफेनेकको प्रयोग, बासस्थानको अभाव, मानव अतिक्रमण, जथाभावी आगलागी-डढेलो, आहाराको कमी, विद्युतीय तारहरू आदि।

फोटो: मनशान्त धिमिरे

सैरो टाट्ट
Eurasian Griffon
(*Gyps fulvus*)

फोटो: नमशाब्ब विमिरे

५. खैरो गिद्ध

नेपालमा पाइने स्थानहरू: बटुवा चरा, हालसम्मको अभिलेख अनुसार तराई देखि मध्य पहाड सम्म देखिएको ।

संख्या : १०००-२०००

पाइने उचाइ : धेरैजसो ९१५ मिटर तलका भूभाग, गर्मीमा ३०५० मिटरसम्मका क्षेत्रमा ।

अवस्था: विश्वमा: कम चासो भएको (LC)
नेपालमा: कम चासो भएको (LC)

चिन्ने तरिका: मजबुत ठोंड भएको, सानो खैरो गिद्धभन्दा ठूलो । वयस्कको कालो-कालो नासिकाभिल्ली, टाउको र घाँटी सेतो-सेतो, हल्का कैलो-मैलो माथिल्लो भाग, कैलो-खैरो तल्लो भाग र तीघ्रा, जसमा स्पष्ट फिक्का ठाडा धर्काहरू र गाढाफुस्रा खुट्टा र नंग्राहरू हुन्छन् । कैलो खैरो तल्लो पंखढकनीमा धेरैजसो स्पष्ट सेता-सेता पेटिहरू देखिन्छन् । ठुँड पहेलो हुने, फिका पहेलो उपनानी(वयस्कमा) देखिने । बच्चादेखि अल्पवयस्क अवस्थामा माथिल्लो पंखढकनी गाढा कैलो-खैरो देखिने ।

खानेकुरा: सिनो

तौल: ६.५-११ किलो

उमेर : ४०-४५ वर्ष

लम्बाइ: ९५-१०५ सेमी

बासस्थान: पहरामा गुँड लगाउने । नेपालमाफिरन्तेका रूपमा जाडो याममा मात्र देखिने । नेपालमा गुँड बनाएको पत्ता लागेको अवस्था छैन ।

बानीबेहोरा: प्राय घाम लागेपछि, दिउँसोमा सक्रिय हुने । एक जोडी गिद्धले एउटा अण्डा पार्ने र पालैपालो भाले-पोथी ओथारो बस्ने गर्दछन् । रंगरूप हेरेर भट्ट भाले र पोथी छुट्याउन नसकिने ।

गुँड बनाउने, सम्भोग गर्ने,अण्डा पार्ने र चल्ला हुर्काउने ।नेपालमाबसाइँ सरेरफिरन्तेका रूपमा आउने।

वुनौतीहरू: सिनोमा विषादी तथा पशुमा डाइक्लोफेनेक को प्रयोग, बासस्थानको अभाव, मानव अतिक्रमण, आगलागी-डढेलो, आहाराको कमी र विद्युतीय तारहरू आदि ।

फोटो: हेमन्त ढकाल

फोटो: मनशान्त धिमिरे

फोटो: हेमन्त ढकाल

फोटो: मनशान्त धिमिरे

राज ढाद्ध
Cinereous Vulture
(*Aegypius monachus*)

फोटो: मनशाब्ब विमिरे

६. राज गिद्ध

नेपालमा पाइने जिल्ला: सुनसरी, सिरहा, सप्तरी (२०११), बर्दिया, अर्घाखाँची, कपिलवस्तु, रुपन्देही, दाङ, मनाङ, कास्की, बाग्लुङ, नवपुर, परासी, चितवन (२००३), कैलाली, कञ्चनपुर, जाजरकोट, प्युठान धादिङ, पाल्पा, स्याङ्जा, तनहुँ र लमजुङ । नेपालमा हिउदे आगन्तुक चरा ।

संख्या: १०००-२०००

पाइने उचाइ: ८००-४५०० मिटर (उक्त उचाईमा माथि उल्लेखित स्थानहरू बाहेक नेपालका अन्य स्थानहरूमा पाइने सम्भावना भएको तर अभिलेख नभएको ।)

अवस्था: विश्वमा: संकटको नजिक (NT)
नेपालमा: संकटापन्न (EN)

चिन्ने तरिका: चौडा समानान्तर किनार भएको पखेटा सहितको धेरै ठूलो गिद्ध । पखेटा सिधा पारेर आकासिन्छ । टाढाबाट हेर्दा लाक्षणिक रूपले एकनासे गाढा देखिन्छ । यद्यपि टाउको र ठोड वरिपरिका भागहरू फिक्का हुन्छ । वयस्क कालो-कालो खैरो जसको घाँटीको फेदमा फिक्काखैरो प्वाँखको गुच्छा हुन्छ । पखेटाको तल्लो भागको मुख्य ढकनी वारवार फिक्का ढकनी देखिन सक्छ । तर, जिप्स प्रजातिमा भन्दा पखेटाको तल्लो भाग बढी गाढा र एकनासको हुन्छ । चल्लाभन्दा वयस्क बढी कालो र एकनासको हुन्छ ।

खानेकुरा: सिनो

तौल: ६.५ देखि ११.५ किलो

उमेर: ३९ वर्ष

लम्बाइ : १००-११० सेमी

बासस्थान : खुला ठाउँमा बस्न रुचाउने । मानव बस्ती वरपर बढि देखिने । नेपालका लागि आगन्तुक । जाडोयाममा देखिने ।

बानीबेहोरा : प्राय घाम लागेपछि दिउँसो सक्रिय हुने । एक जोडी गिद्धले एउटा अण्डा पार्ने र भालेपोथी पालैपालो ओधारो बस्ने गर्दछन् । भाले र पोथी बाहिरी रूप हेरेर छुट्याउन असजिलो ।

गुँड बनाउने, सम्भोग गर्ने, अण्डा पार्ने, चल्ला हुर्काउने । नेपालमा बसाइँ सरेर आउने । तर, यहाँ गुँड बनाएको र प्रजनन गरेको पाइएको छैन ।

चुनौतीहरू : सिनोमा विषादी तथा पशुमा डाइक्लोफेनेकको प्रयोग, बासस्थानविनास, मानव अतिक्रमण, आगलागी-डढेलो, आहारा को कमी र विद्युतीय तारहरू आदि ।

फोटो: मनशान्त धिमिरे

फोटो: हैमन्त डकाल

सेतो ढिद्ध/जोब्रे ढिद्ध
Egyptian Vulture
(*Neophron percnopterus*)

फोटो: नानशाउन विडिरे

७. सेतो गिद्ध

नेपालमा पाइने स्थानहरू: (सन् २०१२ देखि २०१७ सम्म अभिलेख भएका स्थानहरू): सुनसरी, सप्तरी, उदयपुर, चितवनको मुग्लिन क्षेत्र, रुपन्देही, पाल्पा, कास्की, लमजुङ, पर्वत, बागलुङ, तनहुँ, स्याङ्जा, म्याग्दी, नवलपुर, परासी, वर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके, अर्घाखाँची, प्युठान, दाङ र काठमाडौंमा पनि देखिएको।

संख्या: १००० भन्दा कम

पाइने उचाइ: ४००० मिटर तल (उक्त उचाईमा माथि उल्लेखित स्थानहरू बाहेक ने पलाका अन्य स्थानहरूमा पाइने सम्भावना भएको तर अभिलेख नभएको।)

अवस्था: विश्वमा: संकटापन्न (EN)
नेपालमा: संवेदशील (Vu)

चिन्ने तरिका: लामा तीखा पखेटाहरू साथै सानो र तिखो टाउको र ठूलो चुचो पुच्छर भएको सानो गिद्ध। वयस्क मैलो सेतो रंग, नांगाँ पँहेलो अनुहार र प्वाँख काला।

खानेकुरा: सिनो

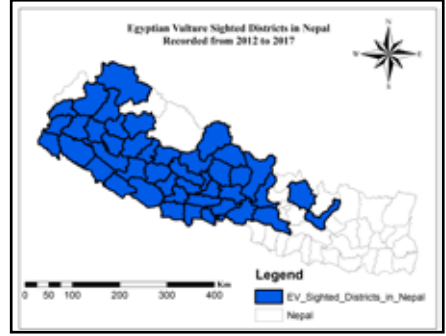
तौल: २-३ किलो

उमेर: ३५-४० वर्ष

लम्बाइ: ६०-७० सेमी

बासस्थान: पहरा तथा रुखहरूमा गुँड बनाउने, मानव बस्ती वरपर बढि देखिने, विशेष गरि फोहर मैला थुपारेको ठाउँ वरपरसमुहमा बस्न रुचाउने।

बानीबेहोरा: प्राय घाम लागेपछि दिउँसोमा

सक्रिय हुने। एक जोडीले एउटा अण्डा पार्ने र पालैपालो भाले र पोथी आलोपालो ओथारो बस्ने गर्दछन्। भाले र पोथी बाहिरी रूप हेरेर छुट्याउन असजिलो। किरा, अन्न, सडेगलेका, सिनो सबै खाने हुँदा गुइए र देशी गिद्ध पनि भनिने गरिएको।

चुनौतीहरू: सिनोमा विषादी तथा पशुमा डाइक्लोफेनेकको प्रयोग, बासस्थानको अभाव, मानव अतिक्रमण, आगलागी-डढेलो, आहाराको कमी र विद्युतीय तारहरू आदि।

हाङफोर गिद्ध
Bearded Vulture
(*Gypaetus barbatus*)

छाया: ललितशान्त विमिरे

८. हाडफोर गिद्ध

नेपालमा पाइने जिल्लाहरू: नेपालका पहाडी खुला क्षेत्र

संख्या: ५०० भन्दा कम

पाइने उचाइ: १२००-४१०० मिटर

अवस्था: विश्वमा: संकटको नजिक (NT)
नेपालमा: सवेदशील (Vu)

चिन्ने तरिका: विशाल नाप, लामा र साँघुरा तीखा पखेटाहरू र ठूलो चुच्चो पुच्छर । वयस्कको माथिल्लो भाग, पखेटा र पुच्छर कालो साथै कैलो सुन्तला रंगको तल्लो भाग । अल्प वयस्कको टाउको, घाँटी कालो तथा तल्ला भागहरू फुस्रो-खैरो हुन्छ । ठाँड पछाडिको आँखाको तल्लो भागबाट कालो दारी जस्तो रौं स्पष्ट देखिने भएकाले (Bearded Vulture) पनि भन्ने गरिन्छ ।

खानेकुरा: सिनो, मसिना हाड र हाड भित्रको पदार्थ

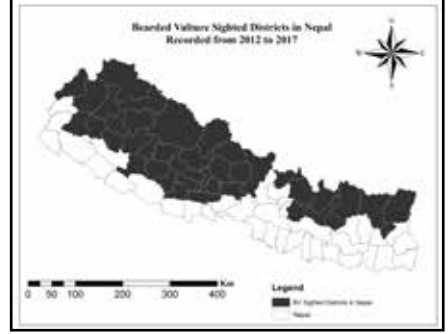
तौल: ४.५-७.८

उमेर: ३५-४० वर्ष

लम्बाइ: १००-११५ सेमी

बासस्थान: पहरामा गुँड लगाउने, एकलो बस्न रुचाउने । मानव बस्ती वरपर बढि देखिने ।

बानीबेहोरा: सिनो र हड्डी दुवै खाने । गिद्धको यो प्रजातिले सिनोको हड्डी भिक्ने उडाउँदै माथिसम्म लगेर तल पहरा वा चट्टानमा खसाल्छन् । त्यसरी खसेर टुक्रिएको हाडभित्रको मासी उनीहरूले रुचाउने आहारा

हो । यिनीहरू हड्डीका मसिना टुक्रा पनि खान्छन् । हाड फुटालेर मासी खाने भएकाले यसको नाम पनि हाडफोर भनिएको हो ।

गुँड बनाउने, सम्भोग गर्ने, अण्डा पार्ने, चल्ला हुर्काउने । असोजमा प्रजनन गरि वैशाख-जेठमा चल्ला उडाउने ।

चुनौतीहरू: आहारा र सुरक्षित वासस्थान अभाव हुँदै जान् ।

फोटो: ईरबन्धी चौधरी

फोटो: हेमन्त ठकाल

फोटो: मनशान्त धिमिरे

सुन ढाङ्ग
Red-headed Vulture
(*Sarcogyps calvus*)

फोटो: नानशाहब घिमिरे

८. सुन गिद्ध

नेपालमा पाइने स्थानहरू: (सन् २०१२ देखि २०१७ सम्म अभिलेख भएका स्थानहरू): प्युठान, कञ्चनपुर, गुल्मी, कपिलवस्तु, वाग्लुङ, कास्की, चितवन, तनहुँ, पाल्पा, नवलपुर, परासी, अर्घाखाँची, सिन्धुपाल्चोक, लमजुङ, स्याङ्जा, सल्यान, सिरहा, सप्तरी, म्याग्दी, रुपन्देही, काठमाडौं र पर्वत ।

संख्या : १०००-२०००

पाइने उचाइ : २००० मिटर तल, ३००० मिटर सम्म देखिने (उक्त उचाईमा माथि उल्लेखित स्थानहरू बाहेक नेपालका अन्य स्थानहरूमा पाईने सम्भावना भएको तर अभिलेख नभएको ।)

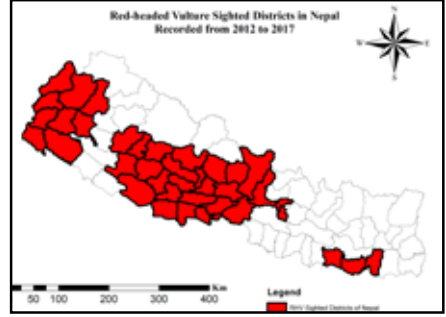
अवस्था: विश्वमा: अति संकटापन्न (CR)
नेपालमा: अति संकटापन्न (CR)

चिन्ने तरिका : तुलनात्मक रूपमा पातला र चुच्चा पखेटाहरू । वयस्कको नागो रातो टाउको र घाँटीको फेद र तीघ्राको माथिल्लो भागमा सेता टाटाहरू, राता राता खुट्टा र नंग्रा हुन्छन् । उडानमा सहायक पखेटाको फेदमा फुस्रो फुस्रो सेतो चौडा पेट्टी हुन्छ । बच्चाको टाउकोमा सेतो भुवादार प्वाँख, टाउको र औंलामा गुलाफी गुलाफी रंग तथा तीघ्राको माथिल्लो भागमा सेतो टाटो र सेतो-सेतो पुच्छरहुन्छ ।

खानेकुरा: सिनो

तौल: ३.५-६.३ किलो

उमेर: ३०-३५ वर्ष

लम्बाइ: ८५ सेमी

बासस्थान: पहाडमा रुखमा गुँड लगाउने ।

बानीबेहोरा: लजालु स्वभाव । प्राय एकलै बस्न रुचाउने । घाम लागे पछि सक्रिय हुने । एक जोडीले एकपटकमा एउटा अण्डा पारेर भालेपोथी पालेपालो ओधारो बस्ने गर्दछन् । रूप हेरेर बाहिरबाट भाले र पोथी छुट्याउन असजिलो । भालेको आँखाको नानी पहेलो तथा पोथीको कालो हुने । मानव बस्ती वरिपरि नजिकै गुँड बनाएको भेटिएको छ ।

गुँड बनाउने, सम्भोग गर्ने, अण्डा पार्ने र चल्ला हुर्काउने : असोजमा प्रजनन् गरि वैशाख-जेठमा चल्ला उडाउने ।

चुनौतीहरू: सुरक्षित आहारा र बासस्थानको कमी ।

फोटो: मनशान्त धिमिरे

फोटो: हेतान्त/ढकाल

ढदुद संरकुषण सचेतन दिवसमा दिनमा स्कुलका बालहरु ढदुद सतुबन्धी जनाकारी लिदै ।

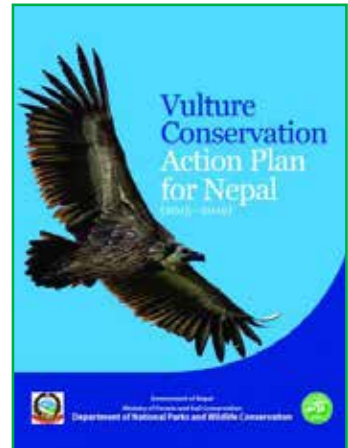
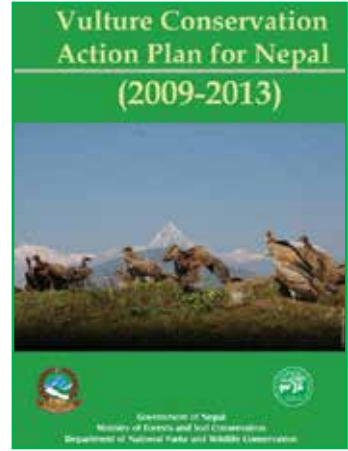

वन विज्ञान अधुयचन ससुथान, ढोसरा , विशुव वन्यजनुतु दिवस दिन नुचालीमा सहभागि विधाधीरुतु

नेपालमा गिद्ध संरक्षणका प्रयासहरू

अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण संघ (आइयूसीएन) को संकटापन्न प्रजातिको सूची 'रेड डाटा लिस्ट' ले सन् २००० मा दक्षिण एशियामा पाइने सानो खैरो, डंगर र लामो ठुँडे गिद्धलाई अतिसंकटापन्नमा सूचीकृत गरेपछि संरक्षणका लागि सम्बद्ध संघसंस्था, शोधार्थी र वातावरणकर्मीको ध्यान आकृष्ट हुन थाल्यो । नेपालमा विधिवतरूपमा गिद्धको अध्ययन अनुसन्धान तथा संरक्षण कार्यको थालनी नेपाल पंछी संरक्षण संघको नेतृत्वमा सन २००२ को राजमार्ग ट्रान्सेक्ट सर्वेक्षणदेखि भएको हो । जुन कार्य वर्षेनी अग्रेजी महिना मे मा पूर्व-पश्चिम राजमार्गमा गरिन्छ । र, यसलाई हालसम्म पनि निरन्तरता दिइँदै आइएको छ । यस कार्यको लागि प्रयोग गरिने गाडी २० किमी प्रतिघण्टाको गतिमा चलाइन्छ । यो सर्भेले राजमार्गको दुवैतिर १,००० मिटरको दुरी सम्म देखिएका गिद्धहरूको पहिचान गरी रेकर्ड राख्दछ । यसै अध्ययनको सहयोगमा गिद्धको संख्या घटबढको तथ्यांक पत्ता लगाउनुका साथै गिद्धका बासस्थानहरू नयाँ नयाँ स्थानमा फेला पारिएको छ ।

सन् २००३ मा नेपाल, भारत र पाकिस्तानमा गिद्धहरूको संख्यामा अप्राकृतिक र नाटकीय ढंगले ह्रास आयो । गिद्ध विनाश हुनुको प्रमुख कारण डाइक्लोफेनेक भएको तथ्य वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट पुष्टि भयो । डाइक्लोफेनेक घर पालुवा पशु उपचार मा दुखाई कम गर्ने औषधीको रूपमा अत्याधिक र सर्वत्र प्रयोग गरिन्थ्यो । पेरेग्रीन फण्डले गरेको एक अध्ययनमा गिद्धलाई सिधै डाइक्लोफेनेक खुवाउँदा गिद्धहरू मर्ने अनुसन्धानबाट पुष्टि भयो । त्यसैले बासस्थान विनास र आहाराको संकटभन्दा पनि

ठूलो उक्त औषधी गिद्ध विनाशमा प्रमुख तथा अहम कारण बन्न पुग्यो ।

सन् २००४मा दी प्रेरेग्रीन फण्डको सहयोगमा नेपाल पक्षी संरक्षण संघले काठमाडौंमा गिद्ध संरक्षण सम्बन्धि शिखर सम्मेलनको आयोजना गर्‍यो । उक्त सम्मेलनले गिद्ध संरक्षणका लागि तत्काल गर्नुपर्ने अत्यावश्यक तीनकामको पहिचान गर्‍यो ।

१. डाइक्लोफेनेकको वैकल्पिक औषधिको पहिचान र अविष्कार गर्ने ।
२. पशुको उपचारमा डाइक्लोफेनेकको प्रयोगलाई निरुत्साहित गर्न व्यापक जनचेतना अभिवृद्धि र वकालतका काम गर्ने ।
३. दक्षिण एसियामा लोप हुन लागेका जिप्स प्रजातिका गिद्धहरूलाई प्रजननका लागि कृत्रिम प्रजनन केन्द्र स्थापना गरेरत्यसमा राख्ने । चल्ला हुर्काएपछि, डाइक्लोफेनेकरहित खुला वातावरणमा पुनर्स्थापना गर्ने ।

सन् २००५ को अन्त्यमा पशुउपचारका लागि मेलोक्सीक्यामको अविष्कार गरियो । मेलोक्सीक्याम डाइक्लोफेनेक जत्तिकै प्रभावकारी तर, गिद्ध, अरू चराचुरुंगी र वन्यजन्तुमा असर नगर्ने एनएसएआइडी समुहको एकमात्र प्रभावकारी तथा सुरक्षित औषधि हो । यो औषधिले गिद्धको शरीरमा युरिक एसिड लगायत अन्य हानीकारक तत्वहरू नबढाउने भएकाले नै यसलाई डाइक्लोफेनेकको प्रमुख विकल्प ठानिएको हो । हाल यो नेपाली बजारमा बोलस (ट्याब्लेट) र इन्जेक्सन दुवै रूपमा सर्वत्र पाइन्छ ।

सन् २००६ मा गिद्ध विनाशको प्रमुख कारक डाइक्लोफेनेक भएकाले गिद्ध संरक्षणका लागि नेपाल, भारत र पाकिस्तान सरकारले उत्पादन, आयात, विक्री र प्रयोगमा प्रतिबन्ध लगायो । यदि कहीं कतै कसैले लुकीछिपी अवैधानिक रूपमा वा मानिसलाई प्रयोग गर्ने डाइक्लोफेनेक पशु उपचारमा प्रयोग गरेको पाइएमा औषधि ऐन २०३५ बमोजिम ३ वर्ष कैद वा २५,००० रूपैयाँ जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने कानुनी प्रावधान छ । तत्पश्चात नेपाल सरकारले देशका सबै औषधि उत्पादकहरूलाई सुरक्षित वैकल्पिक औषधी मेलोक्सीक्याम उत्पादन गर्न पनि परिपत्र मार्फत जानकारी गराएको थियो ।

लोपोन्मुख गिद्धलाई डाइक्लोफेनेक रहीत शुद्ध आहार उपलब्ध गराएर संरक्षण गर्ने उद्देश्यले सन् २००६ मा स्थानीय समुदाय तथा सामुदायिक वन उपभोक्ताको सक्रिय सहभागिता र नेपाल पंक्षी संरक्षण संघको सहयोगमा नवलपरासीको पिठौलीमा एशियाकै पहिलो समुदायस्तरको जटायु (गिद्ध) रेष्टुरेन्ट खोलियो। यसरी खोलिएका जटायु रेष्टुरेन्टमा गौरक्षा केन्द्रहरू छन्, जहाँ बृद्ध, असक्त र घरपालुवाका रूपमा अनुत्पादक मानेर छाडा छाडिने गाइवस्तुहरू किसानहरूबाट संकलन गरेर पालनपोषण

फोटो: मनशान्ब विडिरे

गरिन्छ। खासमा गौरक्षा केन्द्र पशुहरूको वृद्धाश्रम हो। वृद्धाश्रममा गाइगोरु ल्याउनेलाई सञ्चालक समितिले प्रोत्साहनस्वरूप नगद पुरस्कार पनि दिन्छ। तिनीहरूको प्राकृतिक मृत्युपश्चात निश्चित स्थानमा गिद्धहरूको आहाराका लागि र खिन्छ। यस्ताको सिनो गिद्धहरू आएर खान्छन्। त्यहाँ गिद्धको आनीबानी हेर्ने पर्यटक अवलोकन घर पनि छन्। जहाँबाट आगन्तुकहरूले अतिसकटापन्न गिद्धहरूको विभिन्न अवस्था र क्रियाकलापको नजिकबाट अध्ययन गर्नुका साथै मनोरञ्जन पनि लिन सक्दछन्। यसले पर्या-पर्यटनमा टेवा पुग्नुका साथै स्थानीयबासीको जीविकोपार्जनमा समेत मद्दत गरेको छ।

सन् २००८ मा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको कसराको ६,३७५ वर्गमिटरको क्षेत्रफलमा गिद्ध प्रजनन् केन्द्र (कृत्रिम तरिकाले चल्ला कोरल्ने स्थान) को स्थापना गरियो। गिद्धलाई प्राकृतिक वासस्थानबाट ल्याएर प्रजनन् गराइ दीर्घ जीवन दिन स्थानीय समुदाय समेतको सहभागिता रहने संरक्षणको उद्देश्य अनुसार केन्द्र स्थापना गरिएको

थियो । उक्त केन्द्रमा राख्नका लागि ६० वटा डंगर गिद्धकाचल्ला दुई वर्ष लगाएर कपिलवस्तु, नवलपरासी, रुपन्देही, कास्की, स्याङ्जा, पाल्पा, कञ्चनपुर, अर्घाखाँची, कैलाली, दाङ र कास्की जिल्लामा रहेका गुँडहरूबाट संकलन गरियो । प्रजनन् केन्द्रमा हुर्काइएका गिद्धहरूलाई सुरक्षित प्राकृतिक वातावरणमा पुनर्वास गराउनु नै यो परि योजनाको प्रमुख उद्देश्य हो । तर, यसका लागि वातावरणमा डाइक्लोफेनेक र अन्य हानिकारक औषधिको प्रयोग र सिनोमा यसको अवशेष शुन्य हुनु जरुरी छ । यसरी पुनर्वास गराउने पुस्ता दोस्रो हुनुपर्दछ, ताकी पहिलो पुस्ताबाट आवश्यकता अनुसार निरन्तर प्रजनन् गराउन सकियोस् । केन्द्रमा हुर्काएर उड्न सक्ने भएपछि प्राकृतिक

वातावरणमा पुनर्वास गरिएका गिद्धको बारेमा पनि निरन्तर अनुगमन र निगरानी राख्नुपर्दछ ।

समुदाय स्तरबाटै संचालन र व्यवस्थापन गरिएका जटायु (गिद्ध) रेष्टुरेन्टलाई गिद्धका बासस्थान र उच्च घनत्व भएका पश्चिम नेपालका रुपन्देहीको गुँडहवा ताल र दाङको लालमटीयामा पनि विस्तार गर्ने काम गरियो ।

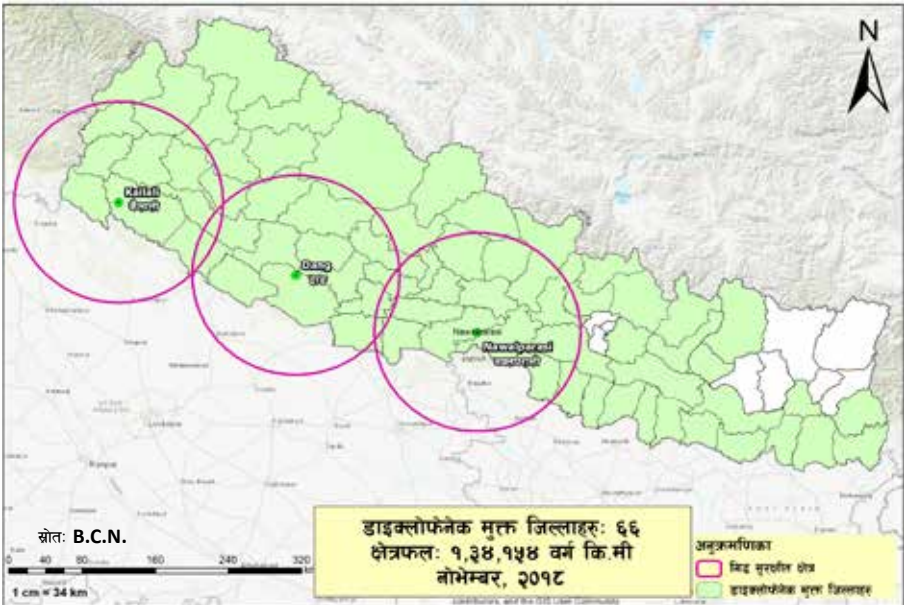
सन् २००९ मा नेपाल सरकारले गिद्ध संरक्षण कार्ययोजना २००९-२०१३ लागू गऱ्यो । जसले डाइक्लोफेनेक माथिको पूर्ण प्रतिबन्ध, जटायु रेष्टुरेन्ट संचालन,

संचालक समुदायको जीविकोपार्जन र रेष्टुरेन्टको दिगो व्यवस्थापन, प्रजनन केन्द्रको व्यवस्थापन, गिद्धको अनुगमन, वैज्ञानिक अध्ययन र सरक्षणका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूसँग सहकार्य गर्ने र गिद्धको पर्यावरणीय महत्व बारे जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

यसै वर्ष जटायु (गिद्ध) रेष्टुरेन्ट आसपासका क्षेत्र तथा साबिकका गाविसलाई पशु उपचारमा प्रतिबन्धित डाइक्लोफेनेक मुक्त क्षेत्र बनाउँदै गिद्ध सुरक्षीत क्षेत्रको अवधारणालाई अवलम्वन गरियो ।

दिन प्रतिदिन संख्या घट्दै गइरहेको गिद्धको अवस्था र संरक्षणमा भइरहेका प्रयासहरू सबै सामु उजागर गर्दै गिद्ध संरक्षणमा सबैको सहकार्य र हातेमालो गर्ने उद्देश्यले विश्वभर पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय गिद्ध सचेतना दिवस सन् २००९ मा मनाइयो । त्यस यता उक्त दिवसवर्षेनी अग्रेजी महिना सेप्टेम्बरको पहिलो शनिबार संसारभर मनाइन्छ । यस अवसरमा सचेतनामुलक न्याली, बिद्यालय तथा स्थानीय क्लवस्तरीय संरक्षण शिक्षामुलक प्रतियोगिताहरू, गिद्धका तस्बिर तथा चित्रकला प्रदर्शनी, सडक नाटक, अन्तरक्रिया तथा रेडियो कार्यक्रम आदि गरिन्छ ।

किटोप्रोफेन पनि गिद्धको लागि हानिकारक छ भनेर प्रयोग द्वारा सिद्ध भयो । अध्ययन प्रतिवेदन भन्दछ यदि २०० सिनो मध्ये एक सिनोमा पनि यो ओषधीको मात्रा भएमा मात्र पनि गिद्धको विनाश गर्न सक्दछ ।

सन् २०१०:- नेपालमा सर्वप्रथम दाङ जिल्लालाई पशुउपचार प्रयोगमा डाइक्लोफेनेक मुक्त गिद्ध सुरक्षित क्षेत्र घोषणा गरीयो र अन्य जिल्लाहरुलाई क्रमश डाइक्लोफेनेक मुक्त गिद्ध सुरक्षित क्षेत्रको रूपमा विकाश तथा विस्तार गरीयो जुन अभियान अहिले पनि जारी छ । पशु सेवा विभागले आफ्नो मातहतका ७५ वोटै जिल्लाका जिल्ला पशु सेवा कार्यलयलाई आफ्नो वार्षिक कार्यक्रममा कम्तीमा यउटा गिद्ध संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रम राख्न निर्देशन दियो जसलाई अधिकांस जिल्लाले सफलतापूर्वक कार्यवन्धन गरे । यसै गरी देशका विभिन्न पशु उपचार पशलबाट मेलोक्सीक्याम सगँ साटी संकलन गरीएको डाइक्लोफेनेक औषधीलाई नवलपरासीको पिठौली स्थित जटायु रेष्टुरेन्टमा राष्ट्रिय स्तरका सरोकारवालाहरुको उपस्थितिमा नष्ट गरीयो । गिद्ध संरक्षणमा काम गरीरहेका १२ जिल्लाका १४ स्थानीय संघ सस्थाका प्रतिनिधीहरुको अगुवाईमा गिद्ध संरक्षण राष्ट्रिय अभियान-संजाल नेपालको गठन गरीयो । गिद्धको आनी बानी तथा विचरणको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले दुई वयस्क डंगर गिद्धमा जिपीएस यन्त्र जडान गरी तिनको अनुगमन गरीयो ।

स्रोत: B.C.N., 2018, डंगर गिद्धमा जिपीएस यन्त्र जडान गरीदै ।

गिद्धको उच्च घनत्व भएका क्षेत्रलाई मध्यनजर गर्दै गिद्धलाई डाइक्लोफेनेक रहीत आहार उपलब्ध गराई संरक्षण गर्ने उद्देश्यले दाङको विजौरी, कास्कीको घाँचोक र कैलालीको खुटियामा पनि जटायु (गिद्ध) रेष्टुरेन्टको विस्तार गरीयो । समग्रमा यि जटायु रेष्टुरेन्टहरू स्थानीय समुदाय सँगको सहकार्य र अपनत्वमा पर्यावरण सन्तुलन, गिद्धको दिगो संरक्षण, स्थानीय समुदायको जिवीकोपार्जन र पर्यावरणीय पर्यटन विकासमा उदारणीय, सराहनीय र कोसे ढुङ्गा सावित भएका छन् ।

सन् २०११/१२ मा गिद्धलाई क्षेत्रीय र राष्ट्रिय स्तरबाट मात्र संरक्षण नगरी अन्तरदेशीय साभेदारीमा संरक्षण अभियान चलाउने उद्देश्यले 'एशियाली गिद्ध लोप हुनबाट बचाउँ-सेभ' भन्ने परियोजनाको लोकार्पण गरियो, जसले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै गिद्ध संरक्षणका कार्यक्रमहरूलाई दिगो बनाउन स्रोत र साधन जुटाउन, एकरूपता ल्याउन र सहयोगी सस्थाहरूको कार्यक्षमता वृद्धि गर्न प्रमुख भूमिका निभाइरहेको छ । नेपालबाटै गिद्ध सुरक्षित क्षेत्रको वैज्ञानिक अवधारणाको थालनी गरियो र यही सपनालाई साकार पार्नका लागि हालका वर्षहरूमा संरक्षणका कार्यक्रमहरू केन्द्रीत गरिएको छ ।

यसरी प्रस्तावित गरिएको गिद्ध सुरक्षित क्षेत्रको स्थापनाका लागि निम्न आधारहरू आवश्यक छन् - गिद्ध सुरक्षित क्षेत्र १०० किमी अर्धव्यासको वृत हुनेछ, जसमा ५० किमी अर्धव्यास मुख्य भित्री क्षेत्र र यस बाहिरको ५० किमी अर्धव्यास मध्यवर्ती क्षेत्रका रूपमा हुनेछ । मुख्य भित्री क्षेत्रमा डाइक्लोफेनेकको उपस्थिती शुन्य हुनु अनिवार्य छ भने मध्यवर्ती क्षेत्रमा डाइक्लोफेनेक उपस्थिती १ प्रतिशतभन्दा कम हुनुपर्दछ । यसका अलावा यी दुवै क्षेत्रमा निरन्तर शुद्ध आहारको व्यवस्था, प्रकृतिमा प्रजनन गरिरहेका गिद्धहरूको नियमित अनुगमन र गिद्ध संरक्षण सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गरेको हुनुपर्दछ । भौगोलिक बनावटमा नेपाल आयताकार भएकाले गिद्ध सुरक्षित क्षेत्र स्थापनाका लागि भारतीय सीमावर्ती क्षेत्रहरूलाई समेटनु जरुरी छ । यसर्थ अन्तरदेशीय गिद्ध संरक्षण अभियानको खाँचो टड्कारो छ । गिद्ध सुरक्षित क्षेत्रको वैज्ञानिक प्रमाणीकरणका लागि यी प्रस्तावित क्षेत्रहरूबाट प्रकृतिमा कालगतिले मरेका जनावरहरूको कलेजोको नमुना संकलन गरी डाइक्लोफेनेकको अवशेष परीक्षण गरिने छ । गिद्ध सुरक्षित क्षेत्र स्थापनाका लागि ती संकलित नमुनाहरूमा डाइक्लोफेनेकको अवशेष शुन्य हुनुपर्दछ । यो बहुप्रतिक्षित कार्यक्रमको थालनी हाम्रो देशबाट भएको छ

र, हाम्रो लक्ष्य संसारकै पहिलो गिद्ध सुरक्षित क्षेत्र स्थापना गर्नु रहेको छ । भविष्यमा यी क्षेत्रहरूमा नै प्रजनन् केन्द्रमा हुर्काइएका गिद्धहरूलाई पुनर्स्थापना गरिने छ ।

नेपालमा गिद्ध लोप हुनबाट बचाउने उद्देश्यअनुसार चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको कसरामा रहेको गिद्ध संरक्षण तथा प्रजनन् केन्द्रमा सन् २०१६/१७/१८ मा गिद्धका ६ वटा चल्ला हुर्काइयो । तिनलाई २०७४ को मसिरमा पहिलोपटक प्राकृतिक बासस्थानमा छाडिएको थियो । प्रजनन् केन्द्रमा हुर्काइएका गिद्धलाई सुरक्षित प्राकृतिक वातावरणमा पुनर्स्थापना गराउने लक्ष्यका साथ राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको गिद्ध पुनर्स्थापना कार्ययोजना २०१६-२०१९ अनुसार उक्त काम गरिएको हो । प्रजनन् केन्द्रमा हुर्काइएका गिद्धहरूलाई सफलतापूर्वक प्राकृतिक बासस्थानमा पुनर्वास गराई तिनीहरूको नियमित अनुगमन गर्नेगरी गत २०७४ को बैशाखमा पहिलो चरणमा ६ वटा पोथी गिद्धलाई प्रजनन् केन्द्रबाट चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र नमुना सामुदायिक वनमा रहेको जटायु रेष्टुरेन्ट क्षेत्रमा स्थापना गरिएको रीलीज एभिएरीमा सारिएको थियो । त्यसयता करीव सात महिनासम्म ती गिद्धहरूलाई प्राकृतिक वातावरण र त्यहाँ रहेका गिद्धहरूसँग घुलमिल गराई सात महिनापछि पूर्णरूपमा प्राकृतिक वातावरणमा छाडिएको हो । यसरी छाडिएका गिद्धको नियमित अनुगमन सहजताका लागि ढाडमा स्याटेलाइट ट्याग जडान गरिएको थियो भने त्यत्तिकै संख्यामा जंगली गिद्धमा पनि स्याटेलाइट ट्याग लगाइएको थियो । जसको सहायताले यी गिद्धहरू बीचको अन्तरक्रिया र बानीबेहोरको तुलनात्मक अध्ययनमा अभै मद्दत भइरहेको छ । स्याटेलाइट ट्याग जडान गरिएका जंगली गिद्धको नियमित अनुगमनमा यी गिद्ध मुलतः नेपालको करीव २० जिल्लाको २४ हजार वर्गकिमी क्षेत्रमा विचरण गरेको देखिन्छ भने अपवादस्वरूप एउटा स्याटेलाइट ट्याग जडान गरिएको जंगली गिद्ध नवलपरासीको पिठौलीबाट करीव ११ सय किमी टाढा पश्चिम-उत्तरतर्फ भारत र पाकिस्तानको सीमा जम्मू-कश्मिर क्षेत्रसम्म पुगेको छ ।

फोटो: हेमन्त ढकाल

गिद्धका फोटो प्रदर्शनी कार्यक्रममा सहभागीहरु, पोखरा, कास्की

नेपालमा गिद्ध संरक्षणका लागि समुदायको योगदान

नेपालमा गिद्धको बासस्थान र उच्च घनत्व पश्चिम नेपालमा फैलिएको छ । गिद्ध संरक्षण कार्यक्रम पनि यी क्षेत्रका स्थानीय समुदायको प्रत्यक्ष सक्रियता, सहभागिता र अपनत्वमा संचालित र व्यवस्थित छ, जुन कार्य विश्व संरक्षण समुदायका लागि उदारणीय र अनुकरणीय बनेको छ ।

फोटो: मनशान्त घिमिरे

गिद्ध संरक्षणमा क्रियाशील ती स्थानीय समुदाय र संघसंस्थासँग नेपाल पंक्षी संरक्षण संघले साभेदारी गरिरहेको छ । नेपालमा गिद्ध संरक्षणमा खासगरि राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, औषधी व्यवस्था विभाग, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष, स्थानीय समुदाय, संघसंस्था, अनुसन्धाता विद्यार्थी र संरक्षणकर्ताहरूसँग साभेदारी गर्दै पंक्षी संरक्षण संघले नेतृत्वदायी भुमिका निर्वाह गरेको छ ।

संघले स्थानीय साभेदार सस्थाहरूलाई प्रभावकारी गिद्ध संरक्षण तथा अनुगमन, गिद्ध सुरक्षित क्षेत्र (गिद्ध रेष्टुरेण्ट) व्यवस्थापन, आर्थिक स्रोत संकलन परियोजना प्रस्ताव लेखन, प्रतिवेदन लेखन, संस्था, स्वयंसेवी तथा समुदाय परिचालन, लेखा व्यवस्थापन र स्थलगत भ्रमण तथा तालिम जस्ता क्षमता अभिवृद्धि हुने खालका कार्यहरूमा सहजीकरण गर्दै आएको छ । गिद्ध रेष्टुरेण्ट तथा बासस्थान भएका क्षेत्रमा बसोबास गर्ने विपन्न परिवार तथा समुदायको सीप र क्षमता अभिवृद्धि गर्दै, उपलब्ध स्थानीय

स्रोत साधनको उचित परिचालन गरी लघुउद्यम कार्यक्रमहरू मार्फत जीविकोपार्जन र आर्थिक अवस्था सुधारमा ल्याउने काममा पनि संघले सहयोग गर्दै आएको छ । यसर्थ गिद्ध संरक्षण कार्यक्रमले स्थानीय समुदायमा सकारात्मक प्रभाव छ ।

फोटो: सोम जि.सी.

फोटो: हेमन्त ढकाल

References

BCN and DNPWC, 2011. The state of Nepal's birds 2010. Bird Conservation Nepal and Department of National Parks and Wildlife Conservation, Kathmandu

Chaudhary,A., Subedi, T.S., Giri, J.B., Baral, H.S., Chaudhary, I., Paudel, K., Cuthbert, R.J.2011. Population trends of Critically Endangered Gyps Vultures in the Lowlands of Nepal Bird. Conservational International, 22:389-397.

Dhakal, H., Baral, K. M. Bhusal, K. P., Sharma, H. P. 2014. First record of nests and breeding success of Red-headed Vulture *Sarcogyps calvus* and implementation of Vulture Conservation Programs in Nepal. Ela Journal 3(3): 9-15.

Dhakal, H., Sharma, H.P.,Chaudhary,A.2013. Status of vulture species visiting a vulture safe feeding site (Rupandehi) for carcass feeding in different seasons, Nepal. Bird Conservation Nepal. Ibisbill Journal of Himalayan Ornithology Issue II,119-125.

DNPWC/MoFSC/GoN 2009. Vulture Conservation Action Plan for Nepal (2009-2013). Kathmandu. Government of Nepal, Ministry of Forests and Soil Conservation, Department of National Parks and Wildlife Conservations.

DNPWC/MoFSC/GoN 2015. Vulture Conservation Action Plan for Nepal (2015-2019). Kathmandu. Government of Nepal, Ministry of Forests and Soil Conservation, Department of National Parks and Wildlife Conservations.

Green, R.E., Taggart, M.A., Sencha, K.R., Raghavan, B., Pain, D.J., Jhala, Y., Cuthbert, R.2007. Rate of decline of the Oriental white-backed Vulture population in India estimated from a survey of diclofenac residues in carcasses of ungulates, PLoS ONE, 2 (8) : E686.

Grimett, R. Inskipp, C. Inskipp and Baral, H.S. 2004. Nepal Ka Charaharu (In Nepali). Bird Conservation Nepal, Nepal.

Grimett, R. Inskipp, C. Inskipp, T. and Baral , H.S. 2016. Birds of Nepal. Christopher Helm, UK.

Grimett, R. Inskipp, C. and Inskipp, T.2011. Birds of the indian Subcontinent. Christopher Helm, UK.

Inskipp, C., Baral, H.S., Phuyal, S., Bhatta, T.R., Khatiwada, M., Inskipp, T., Khatwada, A. Gurung, S., Singh, P.B., Murray, L., Poudel, L. and Amin, R. 2016. The Status o Nepal's Birds: The national red list series. Zoological Society of London, U.K.

Morris, D. 2009. Owals. University of Chicago Presss, USA

Mundy, P., Butchart, D., Ledger, J.and Piper, S.1992. The Vultures of Africa Academic Press Loandaon.

Paudel K., Bhusal K.P., Nepali B., Sadaula A. and Chaudhary I.P. 2014. Vulture Conservation in Nepal Bird Conservation Nepal, Kathmandu

Ramussen, P. and Andrson, J.C. 2005. Birds of South Asia. The Ripley Guide Smithsonian Institutuion and Lynx Edicions, USA.

Websites Referred:

www.hbw.com

www.birdlife.org

www.iucnredlist.org

फोटो: हेमन्त ढकाल

लेखकहरूको बारेमा

हेमन्त ढकाल

कास्कीको पोखरा-६ का ढकाल एक दशक देखि वन्यजन्तुको र पंक्षीको अध्ययन तथा संक्षणका गतिविधिमा क्रियाशील छन् । शोध र संरणको अभियानमा हालसम्म मुलुकका ५३ जिल्ला भ्रमण गरेका छन् ।

उनका पाँचवटा शोधहरू र तीनवटा पुस्तक प्रकाशित छन् । तीन कृतिमा दुइ गिद्धसम्बन्धी र एउटा साना स्तनधारी जनावरसम्बन्धी छन् । पत्रपत्रिका र जर्नलहरूमा हालसम्म एक दर्जन लेख प्रकाशित भएका छन् । पोखरा पंक्षी समाजका सचिवसमेत रहेका ढकाल पृथ्वीनारायण क्याम्पसमा प्राध्यापन गर्छन् । कास्की र आसपासको क्षेत्रका गिद्धको अध्ययन र संक्षणका गतिविधिमा निरन्तर क्रियाशील उनले प्राणीशास्त्रमा स्नातकोत्तर गरेका छन् ।

कृष्ण प्रसाद भुसाल

अर्घाखाँचीको धारापानीमा जन्मिएका भुसाल एक दसकदेखि नेपालमा गिद्धको संरणका कार्यक्रम र अनुसन्धानको क्षेत्रमा सक्रिय छन् । अर्घाखाँचीमा उनले नेपालमा पाइने ९ प्रजातिमध्ये ८ प्रजातिका गिद्धहरू पाइने अध्ययनका क्रममा पत्ता लगाएका छन् । नेपाल पंक्षी संरण संघको गिद्ध संरण कार्यक्रममा कार्यरत उनले गिद्ध संरणकर्मीका रूपमा ख्याती कमाएका छन् । गिद्ध सम्बन्धी अध्ययन र संरणका कार्यक्रमका सिलसिलामा देशका ६० भन्दा बढि जिल्लामा भ्रमण गरिसकेका छन् । गिद्ध तथा अन्य चरा संरण

क्षण सम्बन्धी पाँच पुस्तक र एक दर्जनभन्दा बढी वैज्ञानिक शोधपत्र प्रकाशित गरिसकेका भुसालका छापा तथा अनलाइनमा समेत गर्दा करीव ८५ वटा लेख र रचना प्रकाशित भइसकेका छन् । विश्वमै पहिलोपटक नेपालको गिद्ध संरक्षण प्रजन्न् केन्द्रमा जन्मिएका र हुर्किएका दुर्लभ डंगर गिद्धलाई सुरक्षित प्राकृतिक वातावरणमा पुनर्स्थापित गर्ने र ती लगायत जंगली गिद्धलाई पनि स्याटेलाइट ट्याग लगाएर अनुगमन गर्ने कार्यको उनले नेतृत्व गरिरहेका छन् । गिद्धका गतिविधिको स्थलगत अध्ययनका लागि उनी अधिकांश समय लागिपरिरहेका भेटिन्छन् ।

मनशान्त धिमिरे

मध्यनेपाल लमजुङ-७ मा जन्मेका धिमिरे पोखरालाई कार्य क्षेत्र बनाइ पर्यटन क्षेत्रमा क्रियाशील छन् । विदेशी पर्यटकले पदयात्रा रुचाउने नेपालका अर्धकांश भू-भागमा पुगेका उनी पोखरा पंक्षी समाज का अध्यक्ष हुन् । एक दसकदेखि चराको फोटोग्राफी र संरक्षणका गतिविधिमा संलग्न रहिआएका उनले हालसम्म पाँच सयभन्दा बढि प्रजातिका चराका फोटो खिचेका छन् । नेपालका संरक्षण क्षेत्रमा पाइनेमध्ये अधिकांश प्रजातिका चराका फोटो उनले खिचेका छन् । नेपालका रहेका संरक्षण क्षेत्रहरुको भ्रमण गरिसकेका उनी पेशाले पर्यटनमा आबद्ध भएपनि रुचि वन, वातावरण, अध्यापन र चरा संरक्षणमा रहि आएको छ ।

सम्पर्कको लागि:

हेमन्त ढकाल (hdforecology@gmail.com)

कृष्ण प्रसाद भुसाल (krishnaraptor13@gmail.com)

मनशान्त धिमिरे (ebusuki@gmail.com)

पोखरा पंक्षी समाज

E-mail: info@pokharabirdsociety.org

Website: www.pokharabirdsociety.org

फोटो: मनशाहल विकिरी

गिद्ध संरक्षणका गतिविधि

संरक्षण कर्मी कृष्ण मीना बराल, पाँचथर सामो पैरो गिद्धको उपचारको क्रममा, कास्की

संरक्षण कर्मी गोविन्द रिसे, पाँचथर हिमाली गिद्धको उपचारको क्रममा, पाण्डुकोट

संरक्षण कर्मी हेमन्त ढकाल, सिन्धुली चारुवा पाँचथर गिद्धको अनुसन्धान गर्दै, कास्की

संरक्षण कर्मी हिउँद चौधरी, उमर गिद्धको पचासलाई बाहिर पुर्याउँदै
मिर्चौली, गिद्ध रेडजेट, नवलपरासी

फोटो: अलमिन योङ (Alvin Yoe), साइबेलाइट टयाम सोहको हाइफोर गिद्ध, कास्की

फोटो: हेमन्त ढकाल

पोखरा, पचमैया स्थित चिडिया घर तथा पुनस्थापना केन्द्रमा घाईते हिमाली गिद्ध ।

फोटो: हेमन्त ढकाल

पोखरा, पचमैया स्थित चिडिया घर तथा पुनस्थापना केन्द्रमा घाईते हिमाली गिद्धको केही दिनको उपचार पछि पुन प्राकृतिक वातावरणमा छोड्ने क्रममा ।

फोटो: हेमन्त ढकाल

फोटो: हेमन्त ढकाल

तुला सर्क, अष्ट्रियन क्याम्प, कार्कीना हाइफोर, हिमाली तथा डंगर गिद्ध

डंगर रिद्धको बच्चा

फोटो: ललसाल बिजौरा

हिमाली गिद्ध

फोटो: राजा कुमार राई

घाचोक, कास्कीमा घान तप्रे, गिद्धका बथान

Vultures of Nepal

नेपालमा पाइने गिद्धहरू

IUCN STATUS

CR Critically Endangered
अति संकटग्रस्त
EN Endangered
संकटग्रस्त
NT Near Threatened
संकटग्रस्त नभएको
LC Least Concern
सम्बन्धित

Nepal Vulture Conservation
Movement Network

**BIRD CONSERVATION NEPAL
(BCN)**

PO Box 12465, Lazimpat, Kathmandu, Nepal
Tel: 00977 1 4417805 4420213
Fax: 00977 1 4413884
Email: bcn@birdnepal.org
Web: www.birdnepal.org

Birds: Art © Gammeter et al. 2011

A: Adult, J: Juvenile

SAVE VULTURES: SAVE ENVIRONMENT

पशु उपचारमा डाइक्लोफेनेक, एसिक्लोफेनेक, किटोप्रोफेन र निमुस्लाइडको प्रयोग बन्द गरौं, गिद्ध संरक्षणमा सहकार्य गरौं।